એક ધર્મયુદ્ધ

[અમદાવાદના મિલમજૂરોની લડતનો ઇતિહાસ]

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ



નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

આ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

બારડોલી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	૧-૧૨-૦
,, ,, કાચું પૂંઠું	૦-૧૨-૦
સત્યાગ્રહની મર્યાદા	૧—૪-૦
વિરાજવહુ	૦-૧૦-૦
ત્રણ વાર્તાઓ	૦-૧૨-૦
સંત ફ્રાન્સિસ	૦—૩-૦
મારી જીવનકથા-જવાહરલાલ નેહરુ	૩—૦-૦
બે ખુદાઈ ખિદમતગાર	(બીજી આવૃત્તિ છપાશે.)

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

એક ધર્મયુદ્ધ

[અમદાવાદના મિલમજૂરોની લડતનો ઇતિહાસ]

મહાદેવ હરિભાઈ દેસાઈ



નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

બીજી આવૃત્તિ, પ્રત ૨,૦૦૦

છ આના

જૂન, ૧૯૪૦

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના

આ નાનકડા પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ થાય છે એ જાણીને આનંદ થાય છે. જ્યારે એ 'ધર્મયુદ્ધ' થયું હતું ત્યારે કોઈને ભાગ્યે જ ખ્યાલ હશે કે એ યુદ્ધનું અંતિમ પરિણામ શું આવવાનું છે. ટેકીલા મજૂરોની ટેકની સૌએ વાહવાહ કરી અને થોડા સમયમાં એ યુદ્ધને સૌ ભૂલી ગયા. પણ આજે એ યુદ્ધના ઇતિહાસની માગણી દરેક ભાષામાં થાય છે. તે સમયે લડનારાના ભેરુ જૂજ હતા, આજે મજૂરો માટે લડનારા પુષ્કળ થઈ ગયા છે. પણ એ બધાના મૂળમાં એ ધર્મયુદ્ધ હતું એમ કહેવામાં અત્યુક્તિ નથી. એ યુદ્ધને પરિણામે જ અમદાવાદનો મજૂર મહાજન સંઘ હિંદુસ્તાનમાં એક અદ્વિતીય સંસ્થા બન્યો છે, બલ્કે જગતમાં એક અદ્વિતીય સ્થાન લે છે એમ કહું તો ચાલે, કારણ કે અહિંસા અને સત્યને આગળ રાખીને એ સંઘે જેટલું કામ કર્યું છે તેટલું ભાગ્યે જ બીજા કોઈ મજૂરસંઘે કર્યું હશે. તે કાળે મજૂરો મજૂરીમાં થોડા ટકા વધારાને માટે લડતા હતા, અને તે લડતમાં સફળ થયા. પણ આજે મજૂરોની આગળ એક જ ધ્યેય છે, કે મિલોની

માલિકીમાં કહેવાતા માલિકોની સાથે સરખો હિસ્સો મેળવવો. મૂડી જેમ ધન છે, તેમ મહેનત પણ ધન છે, બલ્કે વધારે અમોલું ધન છે. એ બન્ને ધનવાળાઓની સહિયારી માલકીની જ મિલ હોઈ શકે. '૧૮માં ધર્મયુદ્ધ લડીને મજૂરો પોતાના ધનની કિંમત સમજ્યા. હજી સહિયારી માલકી મેળવવાની શક્તિ એમણે મેળવી નથી, પણ ઝપાટાબંધ એ શક્તિ તેઓ મેળવતા જાય છે. એ શક્તિ જ્યારે એમણે મેળવી હશે ત્યારે કદાચ 'માલિકો' એમની પાસે માલકી મેળવવાને માટે હડતાલ ન કરાવે, પણ પોતાની મેળે જ એમને ભાઈ કહીને ભેટશે અને તેમને ભાગીદાર બનાવશે. અહિંસાનાં એવાં અદ્‌ભુત ફળ નીપજે છે. પણ તેને માટે ધીરજ જોઈએ, સંયમ જોઈએ, શિસ્ત જોઈએ, સંઘશક્તિ જોઈએ, સંઘનિષ્ઠા જોઈએ. એ બધા ગુણો અમદાવાદના મજૂરોમાં છે. એ ગુણોને બળે એઓ પોતાના ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરો. એ તેઓ કરી શકશે તો તેમણે શ્રી. અનસૂયાબહેન, શ્રી. શંકરલાલભાઈ અને શ્રી. ગુલઝારીલાલની દોરવણીને પણ સફળ કરી ગણાશે, કારણ એ લોકોના મનમાં તો મજૂરોને તેમને ખરે સ્થાને બેસાડવા સિવાય બીજો કોઈ મનોરથ હતો નહિ, છે નહિ.

મહાદેવ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

એક ધર્મયુદ્ધ

"ખુદા ઈજ્જત બહુત દેવે મહેરબાન ગાંધી કો,
દુવાએં દે રહે હૈં હિન્દુ મુસલમાન ગાંધી કો.
ગરીબોં કે લિયે ઉન્હોંને યે સદમા ઉઠાયા,
ગોયા હમેં ભી ખ્વાબે ગફલત સે જગાયા.
હમ તો સમઝે હૈં કિ તનહાઈ કા સાથી પાયા,
ફતહદે કુદરતે ગેબ સે તુ હમકો ખુદા યા.
મહેરબાન ગાંધી ઔર બ્હેન અનસૂયા હમારી,
તા કયામત નામ ઉનકા રહે દુનિયા મેં જારી."

ગાંધીજીના સત્યાગ્રહાશ્રમમાં સવારસાંજ બ્રહ્મચારીઓ જે પ્રાર્થના કરે છે તે પ્રાર્થનામાં તેમના જીવનના ધ્યેયને પ્રગટ કરતા મંત્રો અને ભજનો મુખ્ય છે. આ મંત્રો અને ભજનોનું રહસ્ય બ્રહ્મચારીઓના આત્મામાં રેડાય અને કાળે કરીને તેમનાં કર્મમાત્રમાં એ ઉદાત્ત રહસ્યો પ્રગટ થતાં રહે એવો ગાંધીજીનો ઉદ્દેશ છે. ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિમાં તો આશ્રમમાં નિત્ય રટાતું

'कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम्'

અને આશ્રમનું માનીતું

'વૈષ્ણવ જન તો તેને કહીએ જે પીડ પરાઈ જાણે રે'

એ જ આજકાલ જોઈ રહ્યા છીએ.

આ બંને વચનો જેટલાં સાદાં છે તેટલાં જ ગંભીર છે. એમાં મમત્વ કે અભિમાનનો અંશ નથી રહેલો; કેવળ પ્રવૃત્તિ-માત્ર એક ઇષ્ટ પ્રવાહમાં જ વહે એવી તીવ્ર વાંછના એમાં રહેલી છે. માટે જ ખરા સત્યાગ્રહીએ એને પોતાનાં આચારસૂત્રો બનાવેલાં છે. મમત્વ કે અભિમાનથી તે સત્યાગ્રહનું ક્ષેત્ર શોધવા નથી જતો; સત્યાગ્રહના વિષયો આપોઆપ જ તેને મળી રહે છે, અને સત્યાગ્રહીને તે હાથ ધર્યા વિના ચાલતું જ નથી. ચંપારણ ગાંધીજી શોધતા નહિ ગયેલા, ચંપારણ જ ગાંધીજીને ખેંચી લઈ ગયેલું. ખેડાના ખેડૂતોની લડત પણ એઓ વહોરવા નહોતા ગયા, એ એમને સોંપવામાં આવી હતી. હા, એટલું ખરું કે ગાંધીજીએ અમુક વસ્તુ હાથમાં લીધી તે તેનો સંતોષકારક અંત લાવ્યા વિના છોડી નથી જ.

અમદાવાદના મિલમજૂરોની લડતમાં પણ ગાંધીજીને પરેચ્છાએ પડવું પડેલું. તા. ૨જી ફેબ્રુઆરીએ ગાંધીજીને ખેડાની સ્થિતિ સંબંધે મુંબઈ જવું પડેલું, ત્યારે ત્યાં તેમને શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈનો મેળાપ થયેલો. અંબાલાલભાઈએ કેટલાક કાગળો બતાવી ગાંધીજીને કહેલું કે અમદાવાદમાં મિલમજૂરો, બોનસના સંબંધમાં અસંતોષ થવાથી હડતાળ પાડે એવી ધાસ્તી છે; અને હડતાળ પડશે તો પરિણામો બહુ અનિષ્ટ આવશે, માટે ગાંધીજીને વચ્ચે પડવાની જરૂર છે. અંબાલાલભાઈએ બતાવેલો ભય ગાંધીજીને ગંભીર લાગેલો, અને જો સ્થિતિ તેવી જ હોય તો આખા અમદાવાદ શહેરની શાંતિને ધક્કો પહોંચાડે એવા સંજોગો બનતા પ્રયત્ને અટકાવવાનો ગાંધીજીએ નિશ્ચય કરેલો.

અમદાવાદ જઈને એમણે મજૂરોનો અને મિલના એજંટોનો પક્ષ શો છે તેની તપાસ કરવા માંડી. તેમણે જોયું કે ગયા વર્ષના ઑગસ્ટ માસથી સાળખાતાવાળા મજૂરોને મનમાન્યાં 'પ્લેગ બોનસ' મળ્યા કરતાં આવ્યાં છે; તેમણે જોયું કે આ પ્લેગ બોનસથી લોભાઈ ઘણા સાળખાતાવાળા મજૂરો, જેઓ પ્લેગને લીધે અમદાવાદ છોડી ચાલ્યા જાત, તેઓ જીવને જોખમે પણ મિલોને વળગી રહ્યા હતા. તેમણે જોયું કે આ પ્લેગ બોનસ કેટલાક દાખલાઓમાં મજૂરોની રોજીના ૭૦ થી ૮૦ ટકા જેટલું આપવામાં આવતું હતું; અને પ્લેગ બંધ થયા પછી પણ અનાજ, કપડાં અને દરરોજના વાપરની વસ્તુઓના ભાવ તો પ્રથમના કરતાં બમણા, તમણા અને ચારગણા થઈ જવાથી એ બોનસ ચાલુ રહ્યું હતું. આ બોનસ એકાએક બંધ કરવાના મિલમાલિકોના વિચારથી સાળખાતાવાળા મિલમજૂરોમાં ખળભળાટ થયો હતો. તેઓ હમેશ શ્રી. અનસૂયા બહેનને મળવા અને પોતાની સ્થિતિ તેમની આગળ પ્રગટ કરવા લાગ્યા. પ્લેગ બોનસને બદલે મોંઘવારીનો વધારો ઓછામાં ઓછો ૫૦ ટકા મળવો જોઈએ એવી તેઓ માગણી કરતા હતા. ગાંધીજી અમદાવાદમાં આવી મુખ્ય મુખ્ય મિલએજંટો સાથે મસલત ચલાવવા લાગ્યા. તેઓ પણ નિવેડો આણવાની ઇંતેજારી બતાવવા લાગ્યા. અત્યાર સુધી ગાંધીજીએ એ બાબતમાં પ્રત્યક્ષ રીતે પડવાનો નિશ્ચય નહોતો કર્યો. પણ સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન ગંભીર સ્વરૂપ પકડતી હતી. સઘળી વાત સરકારને કાને પણ પહોંચી હતી, અને તા. ૧૧મીએ અમદાવાદના દિલસોજ કલેક્ટર સાહેબે ગાંધીજીને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો :

"બોનસના પ્રશ્ન સંબંધે મિલમાલિકો અને મિલમજૂરો વચ્ચે બહુ ગંભીર સ્થિતિ ઉત્પન્ન થવાની વકી છે. અને મિલમાલિકો મિલો બંધ કરી દેવાની ધમકી આપે છે, જેથી બહુ તકલીફ અને દુઃખ થવાનો સંભવ છે. તેથી ખરી વસ્તુસ્થિતિ સમજવા હું અતિશય ઇંતેજાર છું. મને ખબર મળી છે કે મિલમાલિકો જો કોઈની સલાહ સાંભળે તો માત્ર તે આપની જ સાંભળે એમ છે; અને વળી તેમના તરફ ઘણે અંશે આપને દિલસોજી છે, તથા તેમનો પક્ષ આપ જ મને બરાબર સમજાવી શકો એમ છો. કાલે મને એકાદ કલાક આપવાની અનુકૂળતા કરી શકો તો હું આપનો બહુ આભારી થઈશ."

ગાંધીજી કલેક્ટરને મળ્યા, મજૂરોને મળ્યા, મિલએજંટોને મળ્યા, અને મસલત ચલાવી. આખરે બંને પક્ષે પંચ મારફતે નિવેડો લાવવાનું નક્કી કર્યું; અને પંચમાં મિલમાલિકો તરફથી શેઠ અંબાલાલભાઈ, શેઠ જગાભાઈ દલપતભાઈ અને શેઠ ચંદુલાલ, મજૂરો તરફથી ગાંધીજી, શ્રી. વલ્લભભાઈ પટેલ અને શ્રી. શંકરલાલ બેંકર તથા સરપંચ તરીકે કલેક્ટર સાહેબ નિમાયા.

આ પછી તુરત ગાંધીજીને ખેડામાં જવાનું થયું. ત્યાંનો મામલો પણ ગંભીર હતો. તપાસ પણ તેમણે શરૂ કરી દીધી હતી, અને ત્યાંના કામમાં લગભગ તેઓ પરોવાયેલા હતા, એટલામાં તો અનસૂયા બહેને ખબર આપ્યા કે અહીંની સ્થિતિ ગંભીર છે અને માલિકો એકસામટી 'લૉકઆઉટ' જાહેર કરવાની તૈયારી ઉપર છે. ગાંધીજી અમદાવાદ પહોંચ્યા. તેમને ખબર મળી કે કેટલીક મિલમાં કંઈક ગેરસમજૂત

થવાથી મજૂરોએ હડતાળ પાડી છે. ગાંધીજીએ જોયું કે પંચ નિમાયા પછી મજૂરોએ લીધેલું આ પગલું ગેરવાજબી છે. તુરત તેમણે મિલમાલિકોને બનેલી બાબત ખાતર પોતાની દિલગીરી બતાવી, અને મજૂરો ભૂલ સુધારી લેવાને તૈયાર છે એમ તેઓને જાહેર કર્યું. આ પ્રસંગે એટલું કહી દેવું જોઈએ કે મિલમાલિકોની પણ આમાં કાંઈ કસૂર થઈ ન હતી એમ નહિ, પણ ગાંધીજીએ પોતાના પક્ષની કસૂરને જ મહત્ત્વ આપ્યું, અને તે સુધારી લેવાની તત્પરતા બતાવી. પણ મિલમાલિકોને એ વાત ગળે ન ઊતરી. તેમણે તો પંચ નિમાયા પછી મજૂરોએ હડતાળ પાડી એટલે તત્કાળ પંચ તૂટે છે એવો આગ્રહ કર્યો, અને પોતે પંચથી બંધાયેલા ન હોવાને લીધે, ૨૦ ટકા વધારો લઈને કામ કરવા મજૂરો રાજી ન હોય તો તેઓને કાઢી મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ સ્થિતિ અટકાવવાના ગાંધીજીના પ્રયત્નો અથાગ હતા. પણ મિલમાલિકો તો મજૂરોએ કરેલી ભૂલને વળગી રહ્યા અને એકના બે થવાની સાફ ના પાડી.

એ પછી ગાંધીજી મજૂરોને ખૂબ મળવા લાગ્યા. બહેન અનસૂયા, ભાઈ શંકરલાલ બૅંકર અને મિલમજૂરોની સ્થિતિ તથા પગાર સંબંધી માહિતી ધરાવનારા બીજા ગૃહસ્થોની સાથે મસલત ચલાવી. અહીંના મજૂરોને શું મળે છે, મુંબઈના મજૂરોને શું મળે છે, મજૂરોની કેટલી માગણી છે, મિલ-માલિકોની સ્થિતિ શી છે, તેઓને શું કમિશન લડાઈ પહેલાં મળતું હતું, લડાઈ પછી શું મળે છે, લડાઈ પછી કાપડ તૈયાર કરવાનો ખર્ચ વધ્યો છે તે ધ્યાનમાં લેતાં તેઓને મજૂરોની વધારાની માગણી પોષાઈ શકે છે કે કેમ, વગેરે બધા પ્રશ્નોનો

અતિશય સૂક્ષ્મ રીતે વિચાર કર્યો, અને જેટલે અંશે નિર્ણય પોતાથી લાવી શકાય તેટલે અંશે નિર્ણય લાવ્યા. નિશ્ચય કર્યો કે મજૂરોએ ૩૫ ટકાથી વધારે માગવું જોઈએ નહિ, અને મજૂરોને મર્યાદામાં રાખવાના હેતુથી તેઓને પણ તેવી સલાહ આપી દેવી જોઈએ. મજૂરોને આ સલાહ આપ્યા પહેલાં ન્યાયની ખાતર મિલમાલિકોને પોતાના આ નિશ્ચયની ખબર આપવી જોઈએ, અને તેમને એ બાબતમાં શું કહેવાનું છે તે સાંભળવું જોઈએ એ યોગ્ય ધારી તેમને એ બાબત ખબર આપવામાં આવી તથા તેમના વિગતવાર અભિપ્રાયની અને તેમની મદદની વિનંતી કરવામાં આવી. મદદ તો તેઓ આપી શકતા જ ન હતા, એટલે તેઓએ સરકાર અને મુંબઈના મિલમાલિકો બહુ થોડો વધારો આપે છે એવી અપ્રસ્તુત સૂચના કરીને પોતે વર્તમાન સંજોગોમાં શું આપવું જોઈએ તે પ્રશ્ન ઉડાવ્યો. આથી ગાંધીજી અને તેમના સહાયકોને, મજૂરોને ૩૫ ટકા માગવાની સલાહ આપ્યા સિવાય બીજો માર્ગ રહ્યો નહિ. જે મજૂરો અત્યાર સુધી મોંઘવારીના વધારા તરીકે ૫૦ ટકાને વળગી રહ્યા હતા તેઓને તેમના સલાહકારોએ ખૂબ સમજાવી ૩૫ ટકા માગીને જ સંતોષ પકડવાની ભલામણ કરવાથી, તેઓએ તે કંઈક આનાકાની પછી સ્વીકારી.

બંને પક્ષમાં 'આગ્રહ'નું તત્ત્વ તો અત્યાર અગાઉનું દાખલ થઈ ચૂક્યું હતું. તાણાવાળાઓએ જ્યારથી પોતાનું મહાજન બાંધ્યું ત્યારથી જ મજૂરોમાં ઐક્ય અને આગ્રહનાં બીજ નંખાયાં હતાં. મજૂરોના ઐક્યની સામે થવાને મિલ-માલિકોએ પણ એક ચક્ર (ગ્રૂપ) રચ્યું. આ બે પક્ષો વચ્ચે

લગભગ ૨૫ દિવસ સુધી સંપૂર્ણ રસાકસીથી છતાં કાંઈ પણ કડવાશ વિના જે લડત ચાલી રહી હતી, તેને આખું અમદાવાદ શહેર જ નહિ પણ આખું ગુજરાત અને કેટલેક અંશે આખો દેશ નીરખી રહ્યો હતો. આપણે આ લડતની મુખ્ય વિગતો અને તેની અંદર રહેલાં રહસ્યો તપાસીએ.

જે દિવસે મિલમજૂરોએ પોતાના સલાહકારોની સલાહ સ્વીકારીને પોતાની આખી બાજી તેમને સોંપી તે દિવસથી જ ગાંધીજીએ મજૂરોના ઊભરાતા ઉત્સાહને શુદ્ધ દિશામાં વાળી, અને તેમનામાં રહેલી 'મસ્તી'ની ખાસિયતો ઉપ અંકુશ મૂકી, આ લડતને 'ધાર્મિક' સ્વરૂપ આપવાના ઉપાયો યોજવા માંડ્યા. મજૂરોના આંતર અને બાહ્ય જીવનમાં પ્રવેશ કર્યા વિના એકલી સલાહ પ્રાયઃ નિષ્ફળ જાય અથવા છેક નિષ્ફળ ન જાય તોપણ તેની સફળતામાં પણ કાંઈ અર્થ રહે નહિ, તેથી અનેક માર્ગે તેમના જીવનમાં પ્રવેશ કરવાનો નિશ્ચય થયો. આ માર્ગો નીચે પ્રમાણે :

(૧) મજૂરોને ઘેર જઈ તેમની સમગ્ર સ્થિતિની પૂછ-પરછ કરી તેમની રહેણીકરણીમાં કાંઈ કસૂર જણાય તો તે સુધારવાના, તેમની ભીડમાં સલાહ અને મદદ આપવાના, અને બને તેટલે અંશે તેમના સુખદુઃખમાં ભાગીદાર બનવાના પ્રયત્ન કરવા;

(૨) લડતમાં પોતાના વર્તન સંબંધે મજૂરોને કાંઈ સલાહ સૂચના લેવી હોય તો તે તેમને જ્યારે જોઈએ ત્યારે આપવાની વ્યવસ્થા કરવી;

(૩) નિત્ય તમામ મજૂરોની એક નિશ્ચિત સ્થળે જાહેર સભા ભરીને લડતના સિદ્ધાંતો અને રહસ્ય ઉપર તેમને બોધ આપવો;

(૪) આ સિદ્ધાંતો અને રહસ્ય તેમનામાં સદાને માટે દૃઢીભૂત થઈ રહે, તેમને સાદું પણ ઉત્તમ પ્રતિનું સાહિત્ય પૂરું પડે અને તેમનાં મન અને બુદ્ધિની ઉન્નતિ થઈ, તે ઉન્નતિનાં સાધનો તેઓ પોતાનાં બાળબચ્ચાંને વારસામાં આપે તે ખાતર તેમને માટે નિત્ય સુબોધપત્રિકાઓ કાઢવી.

૧. આ નિશ્ચય અનુસાર લડત દરમ્યાન દરરોજ સવાર સાંજ ભાઈ શંકરલાલ બેંકર, અનસૂયા બહેન અને ભાઈ છગનલાલ ગાંધી મિલમજૂરોના મુકામે જતાં; અને તેટલા લત્તાઓમાં મજૂરો અને તેમનાં કુટુંબનાં માણસોનાં નામઠામ લઈ, કુટુંબના આવકખર્ચ સંબંધી આંકડા મેળવી ભવિષ્યમાં તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે માહિતીનો પાયો રચતાં; તેઓમાં લડતથી કંટાળેલાને અથવા ભૂખમરાનો ભય રાખનારાઓને સમજણ અને હિંમત આપતાં; દર્દીને માટે દવાદારૂની ગોઠવણ કરતાં અને રોજી મેળવવા ઇચ્છનારાઓને રોજીનાં સાધન મેળવી આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં.

આ સવાર સાંજની મુલાકાતનું મહત્ત્વ કાંઈ જેવુંતેવું ન હતું. આખી મિલમજૂરોની આલમની 'નાડ' આ મુલાકાતોથી પરખાતી, અને આગળ જણાવવામાં આવશે તે પ્રમાણે એ મુલાકાતને લીધે જ લડતની 'અણી'ની દશાએ શું પગલું લેવું તે ગાંધીજીને સૂઝયું હતું.

૨. સાંજ સવાર મજૂરોના મુકામ ઉપર મુલાકાત ઉપરાંત, મજૂરોને દિવસનો બાકીનો વખત અનસૂયાબહેનને ત્યાં આવીને સલાહ લેવાની છૂટ હતી. સંખ્યાબંધ મજૂરો અનસૂયા બહેનને ત્યાં આવતા — વખતનો પણ મેળ ન હતો; લડતના આખરના દિવસોમાં તો રાત્રે એક અને બે વાગ્યા

૨૨૨૫૬

સુધી મજૂરો અનસૂયાબહેનનાં બારણાં ઉઘડાવતા અને જરા પણ કચવાયા વિના તેમને સલાહ આપવામાં આવતી.

૩. અને ૪. મજૂરોના સમુદાયને સામાન્ય સલાહ આપવાને માટે સભાઓ અને સુબોધપત્રિકાઓની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી. શાહપુર દરવાજાની બહાર સાબરમતીને કાંઠે આવેલા એક બાવળના ઝાડ તળે દરરોજ સાંજે સૌ મજૂરો, કેટલાક બબ્બે ત્રણ ત્રણ અને ચચ્ચાર માઈલ દૂરથી ચાલીને આવી એકઠા થતા, અને ગાંધીજી, અનસૂયાબહેન, શંકરલાલ બેંકર તથા સહાનુભૂતિ ધરાવનાર બીજાં ભાઈ-બહેનો તેમને મળતાં.

આ બાવળના ઝાડ તળે જે અદ્ભુત ઐતિહાસિક દૃશ્યો પ્રગટ થયાં છે, તેની તે વેળા હાજર રહેનાર સિવાય બીજાને બહુ થોડી જાણ છે. ગાંધીજીએ બનતાં સુધી ‘મૂંગા’ કાર્યને જ પ્રાધાન્ય આપવાનો મહામંત્ર લીધેલો છે, અને તેમનાથી બની શક્યું ત્યાં સુધી પોતાની પ્રવૃત્તિઓ વિષે વર્તમાનપત્રોમાં ખોટાખરા હેવાલો આવતા અટકાવવાની તેમણે કાળજી રાખી છે. આ જ કારણથી, ચંપારણમાં ‘તપાસ’ની મુખ્ય હકીકત સિવાય ત્યાંના આંતર જીવનમાં પરિવર્તન કરવા માટે ગાંધીજીએ શા શા ઉપાયો લીધા છે અને કેટલું પરિવર્તન થયું છે, તેની વર્તમાનપત્રો માત્રથી ઇતિહાસ જાણનાર જગતને તો ખબર પડી જ નથી. મિલમજૂરોની લડત દરમ્યાન તો ગાંધીજીનાં જે ભાષણો થતાં તેની માહિતી વર્તમાનપત્રોને ખસૂસ કરીને પૂરી પાડવામાં આવતી ન હતી. આ કારણોથી એ ભાષણોમાંના કેટલાક સ્મરણીય ઉદ્ગારો અને મજૂરોને વહેંચવામાં આવતી સુબોધપત્રિકા ઉપર થતાં વિવેચનોનો

કાંઈક ભાગ અહીં આપવો જરૂરનો લાગે છે. અહીં કહી દેવું જરૂરનું છે કે આ પત્રિકાઓ અનસૂયાબહેનની સહીથી પ્રસિદ્ધ થતી, પણ તે ગાંધીજી જ લખતા હતા. પત્રિકાઓ અક્ષરશઃ આ લખાણને અંતે છાપવામાં આવી છે. ભાષણોનો સારાંશ આ ઇતિહાસમાં જ આવી જશે.

પહેલા દિવસોમાં તો મજૂરોના મન ઉપર તેમની પ્રતિજ્ઞાનું મહત્ત્વ ઠસાવવા માટેનાં જ વ્યાખ્યાન થતાં. મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા આ પ્રમાણે હતી :

૧. જુલાઈના પગાર ઉપર ૩૫ ટકાનો વધારો ન મળે ત્યાં સુધી કામે ન ચઢવું.

૨. 'લોક આઉટ' ચાલે છે તે દરમ્યાન કોઈ પણ પ્રકારનું તોફાન નહિ કરવું, મારામારી નહિ કરવી, લૂંટફાટ નહિ કરવી, માલિકોની મિલકતને નુકસાન નહિ કરવું, ગાળાગાળી નહિ સંભળાવવી અને શાંતિથી રહેવું.

આ પ્રતિજ્ઞા પરમેશ્વરને સાક્ષી રાખીને સૌને લેવાનું કહેવામાં આવતું, અને આખી સભામાં એક પણ જણ એવો ન હતો કે જે સભાના એક અવાજમાં પોતાનો અવાજ નહિ મેળવતો. કામ પર ન ચઢવાની પ્રતિજ્ઞાથી સંભવનારા દુઃખ સંબંધે ઇશારો કરીને ગાંધીજી બોલ્યા હતા :

"આજે લોક આઉટનો પાંચમો દિવસ છે. તમારામાંના કોઈક ધારતા હશે કે આઠ દિવસ પંદર દિવસ આ દુઃખ સહન કરી લઈશું, એટલે બધું ઠીક થઈ જશે. હું તમને ફરીથી કહું છું કે આપણે ભલે આશા રાખીએ કે થોડા દિવસમાં આ કામ પૂરું થઈ જશે, પણ તેમ આશા રાખતા છતાં એવો મક્કમ વિચાર રાખીશું કે આપણી આશા પાર ન

પડે તો મરીશું ત્યાં સુધી કામ પર જોડાશું નહિ. મજૂરો પાસે પૈસા નથી પણ પૈસાના કરતાં વધારે સારું ધન, એના હાથ, હિંમત અને ખુદાનો ડર છે. કોઈ વખત એવો આવશે કે તમે ભૂખે મરો તો ભરોસો રાખજો કે તમને ખવડાવીને અમે ખાઈશું, તમને ભૂખ્યા મરી જવા નહિ દઈએ."

કેટલાક મજૂરોએ ૩૫ ટકા બહુ ઓછા છે એમ કહ્યું તેમને ઉદ્દેશાને મહાત્માજી બોલ્યા હતા:

"કેટલાક ભાઈઓ કહે છે કે આપણે ૩૫ ટકાથી વધારે માગી શકીએ છીએ. હું તો કહું છું કે તમે ૧૦૦ ટકા પણ માગી શકો છો. પણ તમે તેટલું માગવા જાઓ તો તે અન્યાય જ કહેવાય. હાલના સંજોગોમાં તમે જેટલું માગ્યું તેથી જ તમે સંતોષ માનો. તમે આથી વધુ ઇચ્છશો તો મને દર્દ થશે. કોઈ પણ જણની સાથે આપણે ગેરવાજબી માગણી નથી કરી શકતા; અને ૩૫ ટકાની માગણી વાજબી છે એમ મને લાગ્યું છે."

બીજે દિવસે એ જ સંબંધે તેઓ નીચે પ્રમાણે બોલ્યા હતા:

"તમને સારી સલાહ અને હિંમત આપનારા થોડા મળશે; નાહિંમત કરનારા ઘણા મળશે, અને તેમાં તમારા મિત્રો પણ આવી જાય. ખુદાનું નામ લઈને જેટલું મળે તેટલું લઈ લેવું એવું કહેનારા ઘણા મળશે. આમાં મીઠાશ બહુ છે, પણ ખરી રીતે તે બહુ કડવી સલાહ છે. આપણે ખુદા સિવાય બીજા કોઈની પાસે લાચારી ભોગવવાની નથી. પૈસા ન હોય તોપણ લાચારી ભોગવવાની નથી. કારણ, હાથ અને પગ આપણી સૌની પાસે છે. એ વાપરીશું તો જ

આપણે આપણું પોતાનું રાજ્ય ભોગવી શકવાના છીએ. આપણા માલિકોની સાથે સારી રીતે રહી શકીએ તે ખાતર પણ આપણે દૃઢ રહેવાની જરૂર છે. જે સંજોગોમાં આપણે મુકાયેલા છીએ તે સંજોગોમાં આપણે માલિકોને કહેવું જોઈએ કે તમારું આટલું દબાણ અમે ખમી શકવાના નથી. મારી સલાહ લો કે બીજાની લો, તોપણ આ બાબતમાં મારી મદદ વિના કે બીજા કોઈની મદદ વિનાયે તમે જીતી શકશો. હું અને બીજા એક લાખ જણા આવીશું તોપણ તમને જીત નથી મળવાની. તમારી જીતનો આધાર તમારી ઉપર રહે છે, તમારી ઇમાનદારી ઉપર રહે છે, તમારા ખુદા ઉપરના ભરોસા ઉપર રહે છે, તમારી હિંમત ઉપર રહે છે. અમે તો માત્ર તમારા ટેકારૂપ છીએ, ઊભા તમારે જ રહેવું પડશે. વગર લખાણે, વગર બોલે જે કસમ ખાધા છે તેને તમે વળગી રહેશો, અને જીત તમારી જ છે."

છઠ્ઠા દિવસની પત્રિકામાં તેઓને સત્ય, હિંમત, ન્યાયબુદ્ધિ, વફાદારી, સહનશીલતા અને ઈશ્વરશ્રદ્ધા—આટલા ગુણો પ્રતિજ્ઞાપાલનને અર્થે કેળવવાની જરૂર છે એમ બતાવ્યું છે. એ પત્રિકાનું વિવેચન કરતાં એઓ બોલ્યા હતા:

"આપણે પહેલાંથી હારીને બેસી ગયા હોત તો મારે તમારી પાસે આવવાનું ન હતું, અનસૂયાબહેનને તમારે ત્યાં આવવાપણું ન હતું; પણ તમે તો લડત માંડવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વાત આખા હિંદુસ્તાનમાં ફેલાઈ છે. વખત થતાં દુનિયા જાણશે કે અમદાવાદના મજૂરોએ તો ખુદાને દરમ્યાન રાખીને એવા કસમ લીધા છે કે, અમુક વસ્તુ ન મળે ત્યાં સુધી અમે નોકરી ઉપર ન ચઢીએ. તમારાં બાળકો ભવિષ્યમાં

આ ઝાડ જોઈ કહેશે કે, આ ઝાડની નીચે અમારાં માબાપોએ ખુદાને દરમ્યાન રાખીને આકરા કસમ લીધા હતા. તમે જો એ કસમ ન પાળો તો તમારાં બાળકો તમારે માટે શું ધારશે? તમારા ઉપર તમારાં બચ્ચાંની આશા રહેલી છે. હું તમને ચેતવણી આપું છું કે ખબરદાર, કોઈ પણ મજૂરે, કોઈ પણ જણ સમજાવીને એ કસમ છોડવાનું કહે તોપણ, એ કસમ ન છોડવા; મક્કમપણે તમે કસમને વળગી રહેજો. તમને ભૂખે મરી જવું પડશે, તોપણ તમે કહેજો કે ખુદાને દરમ્યાન રાખીને અમે કસમ લીધા છે, તે ગાંધીને ખાતર નથી લીધા, પણ ખુદાને ખાતર લીધા છે. તમે યકીન રાખીને કસમ પાળજો, લડત લડજો. હિંદુસ્તાન એમ જોશે કે મજૂરો જમીનદોસ્ત થવાને તૈયારી ઉપર હતા, પણ કસમ મૂકયા નહિ. તમે એ પત્રિકાઓ ગોખી રાખજો, અને તે કસમ સમજણપૂર્વક પાળજો. એમ ને એમ ગોખી રાખ્યામાં કાંઈ માલ નથી. કુરાને શરીફ અને ગીતા ઘણાને પોપટિયા રીતે મોઢે હોય છે. ગીતા અને તુલસીદાસ પણ મોઢે હોય છે, પણ મોઢે કરવું બસ નથી. મોઢે કરીને તે પ્રમાણે વર્તશો તો ખાતરી રાખજો કે પાંત્રીસ ટકાના પોણી પાંત્રીસ ટકા આપનાર કોઈ નથી."

સાતમા દિવસની પત્રિકામાં મજૂરોએ પોતાનો નવરાશનો વખત શી રીતે ગાળવો તેની ઉપર કેટલાક સામાન્ય પણ સચોટ ઉદ્‌ગારો છે. લડત વધુ લંબાશે, અને કેટલાકને ભૂખમરો વેઠવાનો પણ કદાચ વખત આવશે, તો તે વખતે તેમની પાસે તેમણે કદી ન કરેલી એવી મજૂરી પણ કરાવવી પડશે; તે કરવાને માટે તેઓમાં કોઈપણ પ્રકારના ધંધા માટે

માન પેદા થવું જોઈએ એ વિચારથી એ ઉદ્ગારો નીકળેલા છે: "જે ધંધાની માણસમાં જીવનને સારુ જરૂર છે, તે ધંધામાં નીચઉચ્ચપણાનો તફાવત હોય જ નહિ. તેમ જ આપણે જાણતા હોઈએ તે સિવાય બીજો ધંધો કરવામાં શરમ પણ ન હોય. અમે તો માનીએ છીએ કે કપડાં વણવાં અને પથ્થર ફોડવા અથવા લાકડાં વહેરવાં કે ફાડવાં, કે ખેતરમાં મજૂરી કરવી એ બધા જરૂરના અને માન આપવા લાયક ધંધા છે." પત્રિકામાંના આ જ ઉદ્ગારો ઉપર વિવેચન કરતાં એક એટલો જ સત્ય અને સચોટ ઉદ્ગાર ગાંધીજીએ કાઢેલો તે અહીં નોંધવા યોગ્ય છે: "પથ્થર ફોડવામાં જે ગરમી અને તાકાત આવે છે તે કલમ પકડવામાં નથી આવી શકતી."

મજૂરોને સામાન્ય વર્તન બાબતની આટલી સૂચનાઓ આપ્યા પછી, તેઓની પોતાના સલાહકારોમાં શ્રદ્ધા અચળ રહે તે માટે આઠમા દિવસની પત્રિકા ઘડવામાં આવી છે. આ પત્રિકામાં અમુક શરતે સલાહકારો મજૂરો માટે શું શું કરવાને બંધાયેલા છે તે બાબત વચનો છે. એ 'પ્રતિજ્ઞા-લેખ' મજૂરોને અર્પણ કર્યા પહેલાં ગાંધીજી બોલ્યા હતા: "અત્યાર સુધી અમે મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા અને મજૂરોએ શું કર્યું તે ઉપર વિવેચન કર્યું. અમારી શી પ્રતિજ્ઞા છે, અને અમે શું કરવાના છીએ તે હવે અમારે તમને લખી આપવાનું રહે છે. અમારી પાસેથી તમારે શી આશા રાખવાની છે, ઈશ્વરને દરમિયાન રાખીને શી શી વાત કરીએ છીએ તે અમે તમને કહીશું. જ્યારે જ્યારે અમને ભૂલો કરતા તમે જોશો અથવા પ્રતિજ્ઞા પાળવામાં કચાશ રાખતા જોશો, ત્યારે ત્યારે

તમે અમારાં વચનો અમારી સમક્ષ મૂકી શકશો અને અમને ઠપકો આપી શકશો." આ પત્રિકામાં આપણું ખાસ લક્ષ ખેંચતા ઉદ્‌ગારો આ છે: "અમે માલિકનું બૂરું કરી કે પ્રચ્છી ન શકીએ અને અમારા દરેક કાર્યમાં તેઓના હિતનો વિચાર રહે જ છે. માલિકોનું હિત જાળવીને અમે મજૂરોનું હિત સાધીએ." આ લડત માલિકોને કનડગત કરવાની નથી, પણ પોતાનું હિત સાધતાં તેમનું પણ હિત સાધવાની છે, એ આવા જે જે પ્રસંગ મળ્યા છે તે તે પ્રસંગોએ મજૂરોને ઠસાવવાની ગાંધીજીએ તક લીધી છે. આ પ્રતિજ્ઞા-લેખમાં રહેલી પ્રત્યેક પ્રતિજ્ઞા અક્ષરશઃ પળાઈ હતી એ આપણે આગળ જોઈશું, અને ત્યારે આપણને જણાશે કે તેમાંની નીચેની પ્રતિજ્ઞા તો ઇતિહાસમાં કદી ભુલાવાની નથી: "આ લડતમાં જેઓ ભૂખે મરવાની સ્થિતિમાં આવી જશે ને જેઓને કાંઈ કામ મળી નહિ શકે તેવાઓને ઓઢાડયા પછી અમે ઓઢીશું, તેઓને ખવડાવીને અમે ખાઈશું."

આ પછી પત્રિકાઓનું સ્વરૂપ બદલાય છે. અત્યાર સુધી એમ લાગતું હતું કે મિલમાલિકો થોડા દિવસ મજૂરોની કસોટી કાઢીને તેમને માગ્યા ભાવે નોકરી ઉપર લઈ લેશે, એટલે મજૂરો જે બીજી મજૂરી માગવા આવતા હતા તેમને પણ ખામોશ પકડવાની સૂચના કરવામાં આવતી હતી. તેમને સમજાવવામાં આવતું હતું કે આવી રીતની અધીરાઈથી એમ મનાશે કે મજૂરો મિલમાલિકોની નોકરી કદી પણ સ્વીકારવા માગતા જ નથી, અને તેથી માલિકોનો તેમણે દ્વેષ કર્યો કહેવાશે. મજૂરો પણ બિચારા ખામોશ પકડીને બેઠા હતા, અને શાન્તિ રાખવાની સૂચના શબ્દેશબ્દ પાળતા હતા. એવે

સમયે એવું જણાવા લાગ્યું કે, મિલમાલિકો પોતાની ૩૫ ટકા આપવાની અશક્તિને લીધે નહિ, પણ કેવળ હઠને લઈને મજૂરોની માગણી નથી સ્વીકારતા. મજૂરો આ વખતે ફાવશે તો હમેશને માટે તેઓ ત્રાસ આપતા થઈ જશે, અને તેમના સલાહકારોનું સાલ હમેશને માટે પેસશે, આ વિચારને લઈને તેઓએ આ હઠ ધરી હતી. આ હઠમાં રહેલા ભય અથવા ભ્રમનું નિરસન નવમા દિવસની પ્રતિજ્ઞામાં બહુ સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યું છે. "માલિકોને ડર છે કે મજૂરોને માગ્યું આપવાથી મજૂરો ઉદ્ધત બને. આ ડર પાયા વિનાનો છે. મજૂરો કદાચ આજે દબાય તોપણ પોતાનો લાગ શોધી ઉદ્ધત બને એ અસંભવિત નથી. દબાયેલા મજૂરો વેરભાવ રાખે એવો પણ સંભવ છે. દુનિયાની તવારીખ બતાવે છે કે મજૂરો જ્યાં જ્યાં દબાયા છે, ત્યાં ત્યાં તેઓ સામે થયા છે. માલિકો એમ માને છે કે મજૂરોની માગણી સ્વીકાર્યાથી તેઓના સલાહકારની અસર તેઓના ઉપર વધશે. જો સલાહકારોની દલીલ સાચી હશે, તેઓ મહેનતુ હશે, તો મજૂરો હારે કે જીતે છતાં સલાહકારોને તેઓ છોડવાના નથી. અને વધારે ધ્યાનમાં રાખવાનું તો એ છે કે, સલાહકારો મજૂરોનો ત્યાગ કરવાના નથી. जेओए सेवाधर्म स्वीकार्यो छे तेओ ते धर्म स्वामीनी इतराजी थतां पण छोडवाना नथी. जेम तें निराश थशे तेम सेवामां ते वधारे परायण थशे. एटले गमे ते प्रयासो करे तोपण मालिको सलाहकारोने मजूरोना सहवासमांथी दूर नहि करी शके." સલાહકારો અને મજૂરો વચ્ચેના ચિરસ્થાયી સંબંધની આ પ્રમાણે માલિકોને ચેતવણી આપીને, ગાંધીજી હવે પછીની પત્રિકામાં માલિકોની સ્થિતિનું વિવેચન

કરવાનો પ્રારંભ કરે છે. આ અને આ પછીની કેટલીક પત્રિકાઓ કેવળ મજૂરોને માટે જ નહિ પણ મિલમાલિકો માટે પણ પ્રયોજાયેલી છે. તેનો હેતુ મિલમજૂરોને જ માત્ર કેળવવાનો નહિ હોઈ, બની શકે તો મિલમાલિકોની પણ બુદ્ધિ ફેરવવાનો છે.

નોકર અને શેઠ વચ્ચેનો સંબંધ એકબીજાના સ્વાર્થ ઉપર બંધાયેલો હોવાને બદલે એકબીજાના સુખ ઉપર બંધાયેલો હોવો જોઈએ; આપલેના ધોરણ ઉપર ન બંધાયેલો હોઈ, પરસ્પરની લાગણી ઉપર બંધાયેલો હોવો જોઈએ; એ વિચારો ગાંધીજીએ ઘણાં વર્ષો ઉપર 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'માં રસ્કિનના Unto This Last પુસ્તક ઉપરથી લખેલા 'સર્વોદય' નામના લેખમાં પ્રગટ કરેલા. તે જ વિચારો કાળ જતાં વધારે પાકા થયેલા, એટલે વધારે સરળ, સીધી અને જોરદાર ભાષામાં આ પત્રિકાઓમાં બતાવવામાં આવ્યા છે. નીચેના શબ્દોમાં રહેલો હૃદયસ્પર્શી અને વિવેકપૂર્ણ આગ્રહ કોને અસર કર્યા વિના રહી શકે? "મજૂરોની સામે માલિકોની એકત્રતા એ કીડીઓની સામે હાથીઓનું મંડળ ઊભું કર્યા બરાબર છે. ધર્મનો વિચાર કરતાં માલિકોએ મજૂરોની સામે થતાં થરથરવું જોઈએ. મજૂરોનો ભૂખમરો એ માલિકોનો લાગ છે, આવો ન્યાય હિંદુસ્તાનમાં પૂર્વે માણસોએ સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાતું નથી. અમે તો નિશ્ચયપૂર્વક આશા રાખેલી છે કે, આ ગરવી ગુજરાતની રાજધાનીના શ્રાવક અથવા વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકારનારા માલિકો મજૂરોને નમાવવામાં, તેઓને હઠપૂર્વક ઓછું આપવામાં, કદી પોતાની જીત સમજશે નહિ."

આ પછીની પત્રિકામાં એકએકના સ્વાર્થની ઉપર બંધાયેલા રાક્ષસી સંબંધથી કેવાં વિપરીત પરિણામો આવ્યાં છે તે બતાવ્યું છે. એ બતાવતાં દક્ષિણ આફ્રિકાની લડતનો એક મનોરમ પ્રસંગ ગાંધીજીએ મજૂરોને કહી બતાવ્યો છે અને તેવે પ્રસંગે તેઓનું વર્તન કેવું હોવું જોઈએ તેની સૂચના કરી દીધી છે. પત્રિકા ઉપર વિવેચન કરતાં બોલ્યા હતા કે, જેવી રીતે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આપણા મજૂરોએ યુરોપિયન કામદારોની હડતાળથી મુશ્કેલીમાં આવેલી આફ્રિકન સરકારની ભીડનો લાભ ન લેતાં, પોતાની લડત બંધ કરી સરકારને મદદ કરીને જગતમાં જશ લીધો હતો, તે જ પ્રમાણે મિલમાલિકો ઉપર કાંઈ ઓચિંતી આફત આવી પડે તો તેનો લાભ લઈ તેમની કનડગત ન કરતાં તેમની મદદે આપણે ધાવું જોઈએ.

અત્યાર સુધીના ઉપદેશની મિલમજૂરો ઉપર શી અસર થઈ હતી તે જરા તપાસી જઈએ. જ્યારે હડતાલ પડી ત્યારે અમદાવાદ શહેરમાં સ્થળે સ્થળે ત્રાસ વર્તી રહ્યો હતો. સૌના મનમાં હંમેશ ડર રહેતો કે ખિજાયેલા મજૂરો રસ્તામાં તોફાન કરશે, ચોરી કરશે, મારફાડ કરશે, હુલ્લડ હુમલા કરશે. પણ આ દશ દિવસમાં તેઓએ આમાંનું કશું ન જોયું, એટલે પ્રજા પણ વિસ્મિત થઈ. જિલ્લાના કલેક્ટર જેમને એ અરસામાં ગાંધીજી મળ્યા હતા તેમણે પણ મજૂરોના વર્તન વિષે સાનંદાશ્ચર્ય જાહેર કરીને કહેલું કે, આવી રીતની સલાહશાંતિથી લડાતી લડત મેં બીજે ક્યાંય જોઈ નથી એટલું જ નહિ, પણ તે વિષે સાંભળ્યું પણ નથી. દરરોજ સાંજના શાહપુર દરવાજા બહાર ચાર સાડા ચાર વાગ્યાથી બાવળના ઝાડ નીચે મજૂરોની મેદની થતી હતી. લાંબે છેટેથી આવતાં તેઓને

કંટાળો ન હતો. દરરોજ પ્રસિદ્ધ થતી પત્રિકા તેઓ ઉત્સાહથી વાંચતા અને પોતાના ન ભણેલા ભાઈઓને વાંચી સંભળાવતા. ગાંધીજી, અનસૂયાબહેન, ભાઈ બેંકર વગેરે તેમના સલાહકારો દર સાંજે આવતા તેમને વધાવી લેતા; હજારોના ટોળામાંથી શાંતિપૂર્વક માર્ગ આપતા; ગાંધીજીના ભાષણ અને પત્રિકા-વાચન વખતે અપૂર્વ શાંતિ જાળવતા અને ભાષણને અંતે પોતાનો નિશ્ચય એવી તો મનોહર રીતે દરરોજ પ્રગટ કરતા કે, રોજ રોજ આ મેળાવડાઓ જોવા આવતાં બહારનાં માણસોની સંખ્યા વધતી ગઈ. એ મેળાવડા જે નાનાંમોટાંએ જોયા છે તેઓની સ્મૃતિમાંથી તે કદી ખસનાર નથી. મોટે ભાગે અભણ મજૂરવર્ગમાંથી ચાલી રહેતો પ્રસંગોચિત છતાં રોજ રોજ નવી નવી ગઝલો અને દુહાઓનો પ્રવાહ માણસને આશ્ચર્યમાં લીન કરે એવો હતો. એમાંના ઘણાક, પ્રસંગને ઉદ્દેશીને બનાવેલાં 'જોડકણાં' હતાં એમ કોઈ કહેશે; પણ એ જોડકણાંમાં રહેલો ભાવ, આગ્રહ અને નિશ્ચય તથા કૃતજ્ઞતા વિષે તો બે મત થઈ શકે એમ નથી. આ 'જોડકણાં' માંનું એક આ લેખને મથાળે જ આપ્યું છે. મુસલમાન મજૂરોના કેટલાકના લાગણીભર્યા ઉદ્‌ગારોની કાંઈ ઓછી અસર થઈ નહિ હોય: "ઐસા સંપ આયંદા ન કભી હોગા, ન કભી હુઆ થા. મહાત્મા ગાંધી ઐસે ઝાડ હૈ, જીનકી શાખેં સારે હિંદુસ્તાનમેં ફૈલી હુઈ હૈં. અપની પાબન્દી, અપની ઇજ્જત, અપની આનબાન પર કાયમ રહીએ. જહાં તક મુમકીન હો ઇત્તેફાક કભી તોડીએ મત; તોડનેકા ખ્યાલ ભી મત લાઈએ. હમારે ખેરખ્વાહ બને હૈં ઉનકી દામન કભી છોડના મત. હમારે સરતાજ જો હમારી હમદર્દી મેં શામિલ હૈં ઉનકે નામકો

ધબ્બા ન લગના ચાહીએ. હમારે સરતાજકે બગૈર કામ પર જાના નહિ. જો વે ફર્માવે કિ મુફ્ત કામ પર જાના તો મુફ્ત જાના. હમારી તો ક્યા ઇજ્જત ગઈ, હમારે સરતાજ જિનોને હમારી હમદર્દી પર કમ્મર-બન્ધી બાંધી હૈ ઉનકો માનના." દિવસો જતાં મજૂરોના કેટલાક ઉદ્‌ગારો તો પ્રચલિત થઈ ગયા, અને "અરે ડરો મત ગેબી મદદગાર હૈ યહાં", "અગર મરે ભૂખે તો મરહી જાના જાનસે; લાઝિમ હૈ ન બદલે અપને ઇમાન સે", એવાં એવાં વચનો તો હજી લોકો નથી ભૂલ્યા. મજૂરોના ઉદ્‌ગાર માત્ર એમ બતાવી આપતા હતા કે રસ્કિન જેને Roots of honour કહે છે, અને જેને 'સર્વોદય'માં ગાંધીજીએ 'સાચનાં મૂળ' કહ્યાં છે, તે સાચનાં મૂળ આ ગરીબ વર્ગમાં બીજા વર્ગના કરતાં બહુ ઊંડાં છે.

અહીં પ્રસંગોપાત્ત કહી દેવું જોઈએ કે આવી શાંત, રસભરી રીતે કામ ચાલી રહેલું હતું તેમાં પણ જાણે અજાણે સામા પક્ષને જરાયે માઠું ન લાગે એવું કાંઈ પણ ન બોલવામાં આવે કે કરવામાં આવે તેની ગાંધીજી બહુ કાળજી રાખતા. એક વાર એક શીઘ્રકવિ મજૂરે બહુ ઉત્સાહમાં આવી જઈ પોતાના દુહામાં મિલોના સંચાઓની હાંસી કરી, મિલમાલિકોની ખૂબ મજાક — કંઈક તિરસ્કારયુક્ત મજાક — કરી હતી, તેને ગાંધીજીએ આ પ્રમાણે કહ્યું હતું: "સંચાઓને તમે 'ખાલી ખોખાં' કહીને હાંસી કરો છો તે વાજબી નથી. એ સ્થૂલ સંચાએ તમારું કાંઈ બગાડ્યું નથી. એમાંથી જ તમને એક વાર રોજી મળતી હતી. આપણા કવિઓને હું કહીશ કે આપણે કડવા ઉદ્‌ગાર નથી કાઢવાના; આપણે શેઠિયાઓ ઉપર કોઈ આક્ષેપો નથી કરવાના. શેઠિયાઓ આપણા વડે

મોટરમાં મહાલે છે તે કહેવાથી કાંઈ વળતું નથી. એ કહેવામાં આપણી કિંમત ચાલી જાય છે. હું તો કહું છું કે બાદશાહ જ્યોર્જ પણ આપણે પ્રતાપે રાજ્ય ચલાવે છે. પણ તેમ કહેવામાં આપણી કિંમત રહેતી નથી. અમુક માણસ નઠારા છે એમ કહેવાથી આપણે સારા નથી ઠરવાના. જે માણસ બૂરું કરે છે તેનો જોનાર ઉપર બેઠેલો છે. તે તેને સજા આપે છે. આપણે કોણ ન્યાય આપનાર? આપણે તો એટલું જ કહીએ કે તેઓ ૩૫ ટકા નથી આપતા એ જ એમની ભૂલ છે."

એક દિશામાં જ્યારે આ પ્રવાહ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે બીજી દિશામાંથી એ પ્રવાહને રોકવા માટે પણ તૈયારીઓ કમી નહોતી થતી. બહુ વિગતમાં ઊતર્યા વિના એટલું જ કહીશું કે મજૂરોને બગાવવાની, ફોસલાવવાની, અનેક તજવીજો માલિકોના પક્ષ તરફથી થતી હતી. મજૂરોમાં જે લોકોની ઉપર આ દબાણની તાત્કાલિક અસર થતી તેઓ પણ પોતાના મનનો ગૂંચવાટ દૂર કરવા આવ્યા વિના તો અવિચાર્યું પગલું ન ભરતા. આ લોકોને વધારે અડગ બનાવવા માટે બારમા દિવસની પત્રિકામાં સત્યાગ્રહીઓના કેટલાક આધુનિક દાખલાઓ ગાંધીજીએ વર્ણવ્યા છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની સત્યાગ્રહની લડત કદી ન વાંચવા જનારા મિલમજૂરોને આમ અનાયાસે ત્યાંના વીરોનું પિછાન કરાવી દેવામાં આવ્યું. એ વીરોનાં પરાક્રમનું એવી તો અસરકારક રીતે બયાન આપવામાં આવતું હતું કે વિચારવંત સાંભળનાર તેમનાં દૃષ્ટાન્ત કદી નહિ ભૂલે. હરબતસિંહ, કાછલિયા, અને વાલિયામા વિષે પત્રિકામાં લખ્યું છે તે ઉપરાંત વિવેચન કરતાં તેઓ બોલ્યા હતા: " આ ત્રણે જ્યારે જેલની અંદર ગયાં અને સરકારની સામે ઝઝૂમ્યાં

ત્યારે તેમને પગાર લેવાનો ન હતો. આ ભાઈબહેનોને કર નહોતો આપવાનો. કાછલિયા તો મોટા વેપારી હતા. તેમને કર નહોતો આપવો પડતો. હરબતસિંહ કર આપવાના કાયદા પહેલાં આવ્યા હતા એટલે તેમને પણ કર નહોતો આપવાનો. વાલિયામા જે જગાએ રહેતી હતી ત્યાં એ કરનો કાયદો લાગુ પડ્યો નહોતો. છતાં ટેકની ખાતર એ લોકો સૌની સાથે ઝઝૂમ્યાં. તમારી તો સ્વાર્થની લડાઈ છે. એટલે તમારે તો ટકી રહેવું વધારે સહેલું છે. આ વિચાર તમને બળ આપો અને દૃઢ બનાવો." તેરમા દિવસની પત્રિકામાં આ વીરોને જે આફત પડી હતી તેનું વધારે હૃદયવેધક વર્ણન આપ્યું હતું: "૨૦,૦૦૦ મજૂરો લગભગ ત્રણ માસ સુધી ઘરબાર વિના અને પગાર વિના રહેલા. ઘણાએ પોતાનો થોડોઘણો માલ હતો તે પણ વેચી નાંખેલો. પોતાનાં ઝૂંપડાં તજ્યાં, પોતાનાં ખાટલા, ગોદડાં, જાનવરો વેચી નાંખ્યાં, અને કૂચ કરવા નીકળી પડ્યા. તેમાંના સેંકડોએ કેટલાક દિવસ સુધી વીસ વીસ માઈલની મજલ કીધી અને માત્ર પોણો શેર આટાની રોટલી અને અઢી રૂપિયાભાર ચીની ઉપર પોતાના દિવસો ગુજાર્યા. આમાં હિંદુ પણ હતા, મુસલમાન પણ હતા. × × × એ જ લડાઈની અંદર, જે સ્ત્રીઓએ કોઈ દિવસ મજૂરી નહિ કરી હતી, તે સ્ત્રીઓ ફેરી ફરવાને નીકળી હતી અને જેલની અંદર ધોબણનું કામ કર્યું હતું. આ દાખલાઓનો વિચાર કરતાં એવો કયો મજૂર આપણામાં હશે કે જે પોતાના ટેકને જાળવવા ખાતર સાધારણ અગવડ સહન કરવાને તૈયાર ન હોય?" આવી રીતે સાદી સરળ ભાષામાં દક્ષિણ આફ્રિકાનો ઇતિહાસ

મજૂરોની સમક્ષ ઊકલતો હતો, અને આડકતરી રીતે પત્રિકા વાંચનાર સામાન્ય વર્ગની પણ જ્ઞાનસમૃદ્ધિમાં વૃદ્ધિ થતી હતી.

મજૂરોમાં પણ હાડમારી વધતી જતી હતી. ઘણાકો હવે મજૂરી મેળવવા માટે તત્પર થવા લાગ્યા હતા. મજૂરોની હાડમારી જોઈને ઘણી વાર કેટલાક મિત્રોને એમ થઈ આવતું કે મજૂરોને જોઈએ તેટલી આર્થિક સહાય આપવી. બહારગામથી પણ અનેક મિત્રોના મજૂરો માટે ફંડ ઊભું કરવા માટેના પત્રો આવતા હતા. કેટલાકોએ તો પૈસા મોકલવાની માગણી પણ કરી હતી. પણ આ સૌ ગાંધીજીએ ન લેખ્યું. કારણ સ્પષ્ટ હતું. વારંવાર આ સૌ હિતૈષીઓને ગાંધીજી કહેતા કે, "મજૂરોને તમે પૈસા આપીને સત્યાગ્રહ કરાવશો, અથવા તમે પૈસા આપીને તેમને ટકાવી રાખશો, એવી આશાથી જ મજૂરો આ લડતમાં પડ્યા હશે તો તેમાં સત્યાગ્રહનો અર્થ શો? સત્યાગ્રહનું મહત્ત્વ શું? સત્યાગ્રહનું રહસ્ય જ દુઃખ પડે તે રાજીખુશીથી ખમી લેવામાં રહેલું છે. સત્યાગ્રહી જેટલું દુઃખ વધારે ખમે તેટલી તેની વધારે કસોટી થાય છે." મજૂરોને રોજ રોજ સભાઓમાં અને બહાર એમ સમજાવવામાં આવતું હતું કે, "તમે પરસેવો પાડીને પૈસા રળ્યા છો. તે કદી કોઈની પાસે મફત પૈસો લેવા હાથ લાંબો ન કરશો. એમાં તમારી ઇજ્જત નથી; તમે પારકા પૈસાના જોરે લડ્યા એમ કહીને જગત તમારી હાંસી કરશે." મજૂરો પણ સમજતા હતા, પણ ઘણાકોને તો ખાવાના પણ સાંસા હતા એટલે તેમને પૈસાની મદદ વિના છૂટકો ન હતો. આવાઓને માટે કાંઈ કાંઈ કામ શોધવામાં આવ્યાં. સાબરમતી-કાંઠે ગાંધીજીનો આશ્રમ બંધાતો હતો ત્યાં ઈંટો ઉપાડવાનું,

રેતી વહેવાનું વગેરે કામ જે મજૂરો ત્યાં જતા તેમને બતા-
વવામાં આવતું. પ્રથમ તો મજૂરો જરા સંકોચાતા, મજૂરી
કરવામાં નાનમ સમજતા, પણ પછી પોતે રળીને જ રોટી
મેળવવામાં ઇજ્જત સમજી કામ કરવા લાગ્યા.

આ તરફથી શહેરમાં પણ કાંઈક ખળભળાટ ઉત્પન્ન
થયો હતો. ઘણાકને થતું હતું કે, 'આ લડતનું શું પરિણામ
આવે? હઠ તો કોઈ છોડતા નથી.' આથી ઘણાક ગૃહસ્થો
અનેક પ્રકારની 'વિષ્ટિ'ઓ લઈને આવતા. કોઈ કહેતું, હાલ
વીસ ટકા લઈ લો, પછીથી તુરત ૧૫ ટકા વધારવામાં આવશે.
કોઈ કહેતું, ૨૦ ટકા પગારમાં બોનસ તરીકે અને ૧૫ ટકા
મોંઘવારીના દાણા કે અનાજના આકારમાં મજૂરોએ લેવા
જોઈએ. કોઈ કહેતું, 'મજૂરોને વળી પ્રતિજ્ઞા શી? મજૂરો તો
તમે સલાહ આપો તો પ્રતિજ્ઞા મૂકી દઈ ૨૦ ટકા લઈ લે;
માલિકો હઠ ન મૂકે તો મજૂરોએ હઠ મૂકવી જોઈએ, કારણ
આમાં તો અંતે આખા ઉદ્યોગને નુકસાન છે.' આવી આવી
અનેક સૂચનાઓ આવતી હતી. રા. જીવણલાલ બૅરિસ્ટર
એવી જ એક સૂચના લઈને આવેલા. તેમને ગાંધીજીએ
બીજે દિવસે નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો :

'સુજ્ઞ ભાઈશ્રી,

મને કેમ સમજાવવો પડે છે? મારાથી બને તો હું
આપ માગો છો તેમ ન કરું એવી શંકા પણ કેમ લાવો છો?
મને હઠ હોય જ નહિ, જગત ભૂલ ખાય, આપનાથી ખવાય
નહિ. હું કરુણાથી ઊભરાઈ રહ્યો છું. આ લોક આઉટ
મને વિનોદરૂપે નથી. મારાથી બને તેટલું કર્યા કરું છું.
વહેલામાં વહેલો અંત આવે એવી વૃત્તિ મારી બધી પ્રવૃત્તિમાં,

મારાં બધાં કાર્યમાં હોય છે. પણ મિત્રો લંબાવે છે. સમજાવવું નિરર્થક સમજી શેઠોને સમજાવો તો? શેઠોને પડવાપણું નથી. મજૂરોના પડવામાં કોણ સારું સમજી લે? શિક્ષિત વર્ગ અને ધનિક વર્ગ વચ્ચે અંતે ખટાશ નહિ રહે એ ખચીત માનજો. આપણે તકરાર કરવી જ નથી.'

એ જ દિવસે મિલમાલિકોના 'ગ્રૂપ'માં ન જોડાનાર અને આખી લડત દરમ્યાન મજૂરોને અગાઉનાં બોનસ આપી પોતાની મિલ ચાલુ રાખનાર શેઠ મંગળદાસ ગીરધરદાસ ઉપર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો હતો:

'મારી પાસે ઘણા મિત્રો આવે છે ને મને સમજાવે છે કે, મારે કોઈ પણ રીતે મજૂરો અને માલિકોની તકરારનો અંત આણવો જોઈએ. મારા દેહને ભોગે હું અંત લાવી શકતો હોઉં તો લાવું. પણ તેમ અંત આવે તેવું નથી. અંત લાવવો શેઠિયાઓના હાથમાં છે. મજૂરો માગે છે તેટલા સારુ ૩૫ ટકા ન આપવા એવી શી હઠ? મજૂરોને હું બધું સમજાવી શકું જ એમ શા સારુ મનાય છે? હું કહું છું કે, જે ઉપાયો મેં લીધા છે તે ઉપાયથી જ મજૂરો હાથમાં રહી શક્યા છે. હવે હું તેઓની પ્રતિજ્ઞા તોડવાના ઉપાયો રચું? રચું તો મારું ડોકું ધડથી તેઓ નોખું કાં ન કરે? મારો ઘણોયે વાંક શેઠિયાઓ કાઢે છે, એમ હું સાંભળું છું. હું નિશ્ચિંત છું. મારો વાંક ન હતો એમ કોઈ દહાડો શેઠિયા જ પાછા કબૂલ કરશે. તેઓની સાથે મને ખટાશ થનાર નથી, કેમ કે હું ખટાશમાં ભાગ લેનાર નથી. ખટાશને પણ મેળવણી તો જોઈએ જ. મારી પાસેથી મેળવણી નહિ મળે.

પણ આપ કેમ ભાગ લેતા નથી? આપનાથી આવી જંગી લડત જોયા કરાય જ નહિ.'

પણ આ મસલતોનું પરિણામ કાંઈ ન આવ્યું. ગાંધીજીની પત્રિકા નીકળતી હતી તેની સામે માત્ર પત્રિકા લખવાની જ ખાતર મિલગ્રૂપની પત્રિકાઓ પણ નીકળતી હતી. તેમાં આવતી સત્યથી વેગળી હકીકતો અને અઘટિત વાક્યપ્રયોગો વિષે લખી તે પત્રિકાઓને સ્થાયી સ્વરૂપ આપવાની જરૂર નથી. ગાંધીજીએ પણ તેની અવગણના કરી છે. મજૂરોને કામ પર ચઢવાનું સમજાવવાને, પ્રતિજ્ઞા તોડવાને અનેક તરકીબો થતી; તેઓને ભૂખમરાનો મોટો હાઉ બતાવવામાં આવતો; પણ તેઓ પોતાના સલાહકારો પાસે આવીને તે બાબત ફરિયાદ કરતા અને તરત તેમના મનનું સમાધાન થતું. તા. ૧૨મી માર્ચને દિવસે સ્થિતિમાં ફેરફાર થયો. અત્યાર સુધી તો મિલમાલિકોએ લોક આઉટ કાયમ રાખેલો હતો એટલે મજૂરો કોઈ પણ રીતે કામે ચઢી શકતા ન હતા. ૧૨મી તારીખથી લોક આઉટ રદ થયો, અને ૨૦ ટકા વધારો લઈને આવનારા મજૂરો માટે મિલો ખુલ્લી છે એમ કહેવામાં આવ્યું. ગાંધીજીએ તે દિવસથી દર સવારે સભાઓ ભરવાનું ઠેરવ્યું. એટલા જ કારણથી કે સવારનો વખત કામે ચઢવાનો હોઈ નબળા મનના અને અણસમજુ મજૂરો ખોટી સલાહથી ભોળવાઈ કામ ઉપર ન ચઢે. લોક આઉટ બંધ થઈને મિલમજૂરોની હડતાળ જે દિવસથી શરૂ થઈ તે દિવસની પત્રિકામાં મજૂરોને જેવો બોધ છે તેવી માલિકોને પણ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સૂચના છે: "મજૂરોને ચઢવાનો પોતાના વચનને વળગી રહેવા સિવાય

બીજો ઇલાજ છે જ નહિ; અને અમારી તો ખાતરી છે કે, આજે તો મિલમાલિકોની ઉન્નતિ પણ મજૂરોના કસમ પાળવામાં રહેલી છે. जेओ पोताना कसम नहि पाळी शके तेवा माणसो पासेथी मजूरी लईने छेवटे तो मालिको पण फायदो नथी उठाववाना. ધાર્મિક વૃત્તિવાળો માણસ બીજાની પ્રતિજ્ઞા તોડાવવામાં કદી રાજી થાય નહિ, કદી ભાગ લે નહિ." જેમ મજૂરોને કામ પર લેવાના સર્વ પ્રયત્નો સામા પક્ષ તરફથી થવા માંડ્યા તેમ મજૂરોના પક્ષોથી મજૂરોને ટકાવી રાખવાના પણ પ્રયત્નો થવા માંડ્યા. મજૂરોમાંના કેટલાક અતિ ઉત્સાહીઓ નબળાઓની ઉપર કાંઈક દબાણ ચલાવીને પણ તેમને કામ ઉપર ચઢતાં રોકે છે એવી ફરિયાદ ગાંધીજીને કાને આવી. ગાંધીજી આ તો સાંખી શકે એમ હતું જ નહિ. તેઓ તો કહેતા જ આવ્યા હતા કે મજૂરોના હૃદયની ઉપર, મજૂરોની લાગણી ઉપર અસર કરીને તમે તેને ટકાવી રાખો, તેમના ઉપર જુલમ કરીને નહિ. તુરત અતિશય પ્રમાણિક-પણાથી ઊભરાતી પત્રિકા બીજે દિવસે કાઢવામાં આવી. "મજૂરોની લડતનો આધાર કેવળ તેઓની માગણીના અને તેઓના કાર્યના ન્યાયની ઉપર રહેલો છે. જો માગણી ગેરવાજબી હોય તો મજૂરો જીતી ન શકે. માગણી વાજબી હોય પણ માગેલું મેળવવામાં અન્યાય વાપરે, જૂઠું બોલે, ફિસાદ કરે, બીજાઓને દબાવે, આળસ કરે અને તેથી સંકટ ભોગવે તોપણ તે હારી જાય."

પણ કંઈક આ પત્રિકાથી, તો કંઈક રોજરોજ ઊભા થતા સંજોગોને લીધે અણધાર્યું પરિણામ તૈયાર થતું હતું. આ પત્રિકાની અસર અતિ ઉત્સાહીઓ ઉપર કંઈક વિપરીત થઈ.

ઘણુાકોને તો મજૂરોને અટકાવી રાખવાના પોતાના પ્રયત્નો માટે સાબાશી મળવાની આશા હતી તેમને કંઈક આઘાત પહોંચ્યો. મૂળ અણુસમજુ વર્ગ એટલે કેટલાકને આ નિખાલસ સલાહથી માઠું લાગ્યું. તેઓ તો નબળા મજૂરોને કહેવા લાગ્યા કે, જેને જવું હોય તે જાઓ, માર્ગ ખુલ્લો છે, કોઈએ રોકી નથી રાખ્યા. જેઓ નૈતિક દબાણુ વાપરતા હતા તેઓ નૈતિક દબાણુ શિથિલ કરવા લાગ્યા. આથી ઘણા મજૂરોનાં મન ફેરવાયાં. કોઈ કેમ બોલવા લાગ્યા, કોઈ કેમ બોલવા લાગ્યા. મજૂરોની રોજની મુલાકાત લેવાને બહેન અનસૂયાબહેન, ભાઈ શંકરલાલ બેંકર અને ભાઈ છગનલાલ ગાંધી નિયમિત જતા જ હતા. જે મજૂરોને મજૂરી કરવાનું મન હતું તેઓ આશ્રમમાં આવીને મજૂરી કરી પોતાની મજૂરી મેળવતા હતા. પણ કેટલાક ખોટા પણ હતા. તેવાઓને મનમાં એમ થયા કરતું કે, ‘આપણે નકામા તણાઈએ છીયે. પ્રતિજ્ઞાથી કશું વળવાનું નથી. પ્રતિજ્ઞાઓ તો ખોટાં હવાતિયાં છે. ભૂખમરો આવ્યો છે, મજૂરી થતી નથી, મફતની સલાહ આપનારને કાંઈ દુઃખ છે? દુઃખ આપણુને છે.’ પેલી તરફ મિલમાલિકો પોતાનાં હૈયાં વજ્ર જેવાં કરવા લાગ્યા હતા. ૩૫ ટકા ન જ આપવા એવી હદમાં તેઓ વધારે દૃઢ થતા જતા હતા, અને મજૂરોનો નિશ્ચય તોડવાને માટે પોતાનાં માણસો રાખ્યાં હતાં. આમ બાવીસ દિવસ વીતી ગયા હતા. ભૂખમરો અને મિલમાલિકોના જાસૂસો પોતાનું કામ કર્યે જતાં હતાં, અને શયતાન તેમના કાનમાં ગગણુતો હતો કે ‘દુનિયા ઉપર ગરીબનો બેલી ઈશ્વર જેવું કાંઈ નથી અને પ્રતિજ્ઞાઓ તો ન ફાવતાંનાં મનામણાં છે.’ એક દિવસ ભાઈ છગનલાલ, જુગલદાસની

ચાલીમાં રહેનારા મજૂરોને સવારની સભામાં આવવાની વિનંતી કરતા હતા તેમને આવા જ કાંઈક ઉદ્ગારોથી કેટલાક મજૂરોએ વધાવી લીધા: "ગાંધીજી અને અનસૂયાબહેનને શું છે? તેઓને મોટરમાં આવવાનું, અને મોટરમાં જવાનું. ખાસું ખાવાપીવાનું, પણ અમારા તો જીવ જાય છે, સભામાં આવ્યે કાંઈ ભૂખમરો ટળતો નથી." આ વચનો ગાંધીજીને કાને ગયાં. ગાંધીજીને કોઈ ટીકા કરે તે ન લાગે, કોઈ નિંદા કરે તે ન લાગે, પણ ખરી સ્થિતિસૂચક આ કડવા ઉદ્ગારોએ ગાંધીજીનું હૈયું વીંધાઈ ગયું. બીજે દિવસે સવારે સભામાં ગયા. સવારે તેમણે શું જોયું? અથવા તેમના અગાઉથી દુઃખી થઈ રહેલા હૃદયે અને તેમની કરુણાર્દ્ર દૃષ્ટિએ શું જોયું? તેમના જ શબ્દોમાં કહીશું: "પોતાના મુખ ઉપર ઝળકી રહેલા અડગ આત્મનિશ્ચયવાળાં હંમેશ નજરે પડતાં પાંચ દશ હજાર મનુષ્યોને બદલે નિરાશાથી ખિન્ન મુખવાળાં એકાદ હજાર માણસો મેં જોયાં." થોડા જ વખત ઉપર જુગલદાસની ચાલીવાળી વાત તો તેમના કાને આવી હતી. "મને લાગ્યું કે મજૂરોનો ઠપકો સાચો છે. આ પત્ર લખું છું એ હું જેટલું માનું છું, તેટલું જ હું ઈશ્વરી સત્તામાં માનનારો, પોતાનાં વચનો ગમે તે ભોગે પણ પાળવાને માણસ બંધાયેલો છે એમ પણ હું માનનારો. મને એમ પણ ખબર હતી કે, મારી સન્મુખ બેઠેલા માણસો ઈશ્વરથી ડરનારા છે, પણ આ અણધારી રીતે લંબાતી લૉક આઉટ તેઓનો હદ ઉપરાંત કસ કાઢે છે. હિંદુસ્તાનમાં મારી બહોળી મુસાફરી દરમિયાન સેંકડો લોકો એક ઘડી પ્રતિજ્ઞા લે છે અને બીજી જ ઘડીએ તેને તોડે છે, એવું જે જ્ઞાન થયેલું તે તરફ પણ મારું દુર્લક્ષ

ન હતું. મને એમ પણ જ્ઞાન હતું કે આપણામાંના ભલ-ભલાઓને આત્મબળમાં અને પ્રભુમાં માત્ર એક ઝાંખી ઝાંખી અને અનિશ્ચયાત્મક માન્યતા છે. મને એમ લાગ્યું કે મારે માટે એ તો એક ધન્ય ચોઘડિયું હતું, મારી શ્રદ્ધાની કસોટી થતી હતી. તુરત હું ઊઠયો અને હાજર રહેલા માણસોને કહી દીધું કે, 'તમે પ્રતિજ્ઞામાંથી પડો એ ક્ષણભર પણ હું સાંખી શકનાર નથી. તમને ૩૫ ટકા મળે નહિ અથવા તો તમે બધાયે પડી ન જાઓ ત્યાં સુધી હું આહાર લેનાર નથી કે મોટર વાપરનાર નથી.'"

આ પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ કે તુરત સભામાં શું શું થયું તેનું વર્ણન આપવાને માટે તો કવિની કલમ જોઈએ. સભામાં બેઠેલા પ્રત્યેક જણની આંખમાંથી ચોધારાં આંસુ ચાલી રહ્યાં હતાં. પ્રત્યેકને એમ લાગી ગયું જણાતું હતું કે, કંઈ ગંભીર ભૂલ થઈ છે; ગાંધીજીને કાંઈક આપણી નબળાઈથી અથવા તો પાપથી ભારે આઘાત પહોંચ્યો છે, અને તે નબળાઈ કે પાપનું તેઓ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા તૈયાર થયા છે. પલકવારમાં બધા સ્થિતિ કળી ગયા અને એક પછી એક ઊઠીને બોલવા લાગ્યા: 'અમે અમારી પ્રતિજ્ઞામાંથી કદી નહિ પડીએ. ગમે તે થઈ જાય, આકાશ પાતાળ એક થાય, તોયે નહિ પડીએ. અમારામાંના નબળાઓને અમે ઘેર ઘેર જઈને સમજાવીશું, અને કદી નહિ પડવા દઈએ. આપ આ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા મૂકો.' આ અસર એ લોકોના આટલા બોલવામાં જ ન સમાપ્ત થઈ. બપોર સુધીમાં તો થોકેથોક મજૂરો આશ્રમમાં આવવા લાગ્યા, અને ગાંધીજીને દીન કરુણ વચને પ્રતિજ્ઞા છોડવાનું વીનવવા લાગ્યા. કેટલાએક મજૂરો ઉત્સાહથી

મજૂરી માગવા લાગ્યા; કેટલાએક મફત મજૂરી કરીને પોતાની મજૂરીના પૈસા, જે મજૂરી ન કરતા હોય અથવા ન કરી શકતા હોય, તેને આપી દેવાને તૈયાર થયા. આશ્રમનો પણ તે ધન્ય દિવસ હતો. મજૂરોને ઉત્તેજન આપવા માટે, કદી તાપ પણ ન સહન કરેલો એવા ભાઈ શંકરલાલ બેંકરે પણ ઈંટો, રેતી વગેરે ત્રણ ચાર દિવસ થયાં ઉપાડવા માંડ્યાં હતાં. આજ તો બહેન અનસૂયા પણ જોડાયાં. આશ્રમનાં સ્ત્રીપુરુષો ઉપરાંત બાળકો પણ આમાં અતિશય ઉમંગથી ભાગ લેતાં હતાં. આ બધાંની કંઈક અવર્ણનીય અસર થઈ. મજૂરોનો ઉત્સાહ અને ઉમંગ તો માતો નહોતો. જે લોકો કરગરતા અને ફરિયાદ કરતા મજૂરીએ આવતા હતા, જે લોકો આવીને કામમાં બહુ આળસ કરતા હતા, તે લોકો હમેશ કરતાં બમણું કામ બમણા તેજથી કરવા લાગ્યા.

એક બાજુએ જ્યારે આ ભાગ ભજવાઈ રહ્યો હતો, ત્યારે બીજી બાજુએ ગાંધીજીની સમક્ષ સેંકડો મજૂરો, જુગલદાસની ચાલીવાળાઓ જેમણે ગાંધીજીને મહેણું માર્યું હતું તેમને લઈને પોતાનો પશ્ચાત્તાપ જાહેર કરવા તથા ગાંધીજીની પ્રતિજ્ઞા છોડવવા મથી રહ્યા હતા. 'મહિનાના મહિના હડતાળ ચાલે તોયે અમે ના પડીએ. મિલ તજીને ગમે તે ધંધો કરીશું, મજૂરી કરીશું, ભીખ માગીશું, પણ પ્રતિજ્ઞા નહિ તોડીએ,' એવી બધા ખાતરી આપવા લાગ્યા. કેટલાકની તો લાગણી એટલી બધી ઉશ્કેરાયેલી હતી કે તેઓએ ગાંધીજીને કહી દીધું કે અનસૂયાબહેન, જેમણે પણ તે જ સભામાં નિરાહાર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી તેઓ, જો પ્રતિજ્ઞા પાછી ન ખેંચે તો અમે કાંઈ નવુંજૂનું કરીશું. એક

જણ તો પોતાની કેડમાં જમૈયો ખોસીને આવેલો હતો. તેણે આત્મહત્યા કરવાની ધમકી આપી. આ મધુરી કરુણાજનક તકરાર એટલી તો લંબાઈ કે અનસૂયા બહેનને તો આહાર લેવાનું કબૂલ કરવાની ફરજ પડી.

સાંજે પાંચ વાગ્યે મજૂરોની સભા બોલાવવામાં આવી હતી. આજની પત્રિકા 'મજૂરી' વિષે હતી. મજૂરીના મહત્ત્વ વિષે, મજૂરીની પવિત્રતા વિષે, આટલું સરળ અને સોંસરું હૃદયમાં પહોંચી જાય એવું ગુજરાતી ભાષામાં આ પ્રથમ જ લખાણ છે. 'મજૂર મજૂરી ન કરે તે તો સાકર પોતાની મીઠાશ છોડે એવી વાત થઈ. દરિયો પોતાની ખારાશ છોડે તો આપણને મીઠું ક્યાંથી મળે? મજૂર મજૂરી છોડે તો આ દુનિયા રસાતળ થઈ જાય. શીરીનને ખાતર ફરહાદે પથ્થર ફોડ્યા; મજૂરોની શીરીન તેઓની ટેક છે, તેને ખાતર મજૂરો પથ્થર કેમ ન ફોડે? સત્યને ખાતર હરિશ્ચન્દ્ર વેચાયા; પોતાના સત્યને ખાતર મજૂરો કાં મજૂરી કરવામાં દુઃખ હોય તો તેટલું દુઃખ સહન ન કરે? ટેકને ખાતર ઇમામ હસન અને હુસેને ભારે દુઃખો ઉઠાવ્યાં; ટેક રાખવા સારુ આપણે કેમ મરવાને તૈયાર ન રહીએ?'

આ ઉદ્‌ગારો ઉપર વિવેચન ઉપરાંત મજૂરોને નવી ઉપસ્થિત થયેલી સ્થિતિ સમજાવવા માટે તે દિવસે સાંજે એક બહુ સુંદર ભાષણ પણ ગાંધીજીએ કર્યું હતું. તેમના મહત્ત્વના ઉદ્‌ગારો નીચે ટાંક્યા છે:

"આજે સવારે શું કામ થયું, તેની ખબર પડી હશે. કેટલાકને ભારે આઘાત થયો, કેટલાક રોઈ પડ્યા. સવારનું કામ કાંઈ ખોટું થયું છે અથવા શરમાવા જેવું થયું છે એમ

મને લાગ્યું નથી. જુગલદાસની ચાલીવાળાઓએ જે ટીકા કરી તે માટે મને ગુસ્સો નથી આવતો. તેમાંથી તો મારે, અથવા જેને હિંદની સેવા કરવી છે તેણે ઘણું સમજવાનું છે. હું માનતો આવ્યો છું કે આપણી તપશ્ચર્યા અથવા જ્ઞાનપૂર્વક દુઃખ ઉઠાવવાની શક્તિ ખરી હોય તો તેમાંથી ફળ આવ્યા વિના રહે જ નહિ. મેં તમને એક જ સલાહ આપી તેને અનુસરીને તમે કસમ લીધા. આ જમાનાની અંદર કસમની કિંમત ચાલી ગઈ છે. કસમ ગમે ત્યારે ગમે તેમ માણસો તોડે છે, અને કસમની આવી કિંમત ઉતારી દેવા માટે મને દુઃખ થાય છે. સાધારણ માણસને બાંધવાની દોરી કસમ જેવી એકેય નથી. કસમનો અર્થ એ કે, આ દુનિયામાં આપણે જે ખુદાને માનીએ છીએ તેને સાક્ષી રાખીને આપણે અમુક કામ કરવા માટે તૈયાર છીએ. ઊંચે બેઠેલા કસમ વિના ચલવી શકે છે. આપણે નીચે બેઠેલા તેમ નથી કરી શકતા. આપણે હજાર વખત પડનારાઓ માટે તો આવા કસમ લીધા વિના ચઢી શકવાનું અશક્ય છે. તમે કબૂલ કરશો કે આપણે પ્રતિજ્ઞા લીધી ન હોત અને તેનું હમેશાં સ્મરણ કર્યું ન હોત તો ક્યારનાયે આપણામાંના ઘણા ભાઈઓ પડી ગયા હોત. આ પહેલાં આટલી શાંતિથી ચાલી રહેલી હડતાળ તમે કદી અનુભવી નથી એમ તમે જ કહ્યું છે. પડવાનું કારણ ભૂખમરો છે. હું તમને સલાહ આપું છું કે, તમારે ભૂખમરો વેઠીને પણ પ્રતિજ્ઞા પાળવી. છતાં તે સાથે મારી અને મારી સાથે જે ભાઈબહેન કામ કરી રહ્યાં છે તેમની પણ પ્રતિજ્ઞા છે કે, તમને ભૂખે તો ન જ મરવા દઈએ. તમને ભૂખે મરતા અમે જોઈ રહીએ તો તમારે પડવું જ જોઈએ.

આવી રીતની બેવડી સલાહની સાથે એક ત્રીજી વસ્તુ પણ રહી ગઈ. તે એ કે તમને ભૂખે ન મારીએ, પણ તમારી પાસે ભીખ મંગાવીએ. એમ કરીએ તો અમે ખુદાના ગુનેગાર બનીએ, ચોર બનીએ. પણ એ હું તમને શી રીતે સમજાવી શકું કે મજૂરી કરીને પેટ ભરો? હું મજૂરી કરી શકું છું, મેં મજૂરી કરી છે, અને હજી પણ કરું; પણ મને તો તક નથી મળતી. મને ઘણું કરવાનું રહેલું છે, એટલે માત્ર કસરતની ખાતર જ કેટલીક મજૂરી કરી લઈ શકું છું. તમે મને એમ કહો કે અમે તો સાળની મજૂરી કરી છે, આ મજૂરી નહિ કરી શકીએ; તો એ શબ્દો તમારા મોંમાં શોભી શકે છે? હિંદુસ્તાનમાં આ જાતનો વહેમ પેસી ગયો છે. એક જ માણસે એક જ વસ્તુ કરવી જોઈએ, એ સિદ્ધાંત તરીકે ઠીક છે, પણ એ બચાવ તરીકે વપરાય તો જુદી વાત છે. મેં આ પ્રસંગે બહુ વિચાર કર્યો. મારા ઉપર એક બે ઘા આવ્યા ત્યારે મને લાગ્યું કે તમારી પાસે મારે તમારો પોતાનો ધર્મ રખાવવો હોય, કસમની અને મજૂરીની કિંમત હું તમને બતાવવા ઇચ્છતો હોઉં, તો તમારી પાસે મારે કાંઈ પ્રત્યક્ષ પુરાવો મૂકી દેવો જોઈએ. તમારી પાસે અમે મશ્કરી નથી કરતા, નાટક નથી કરતા. તમને જે વચનો કહીએ છીએ અમે પાળવા તૈયાર છીએ એમ તમને હું શી રીતે બતાવું? હું કંઈ ખુદા નથી કે જેથી તમને આ બીજી રીતે બતાવી શકું. તમારી પાસે હું એવું કરીને બતાવું કે જેથી તમને લાગે કે માણસની સામે તો ચોખ્ખેચોખ્ખી વાત કરવી પડશે, નાટક નથી કરી શકાવાનું. બીજી કોઈ લાલચ કે ધમકી આપીને ટેક નથી રખાવી શકાતો. લાલચ માત્ર માયાની

આપી શકો છો. જેને પોતાનો ધર્મ વહાલો હોય, ટેક વહાલો હોય, દેશ વહાલો હોય, તે જ ટેક ન છોડે, એટલું તમે સમજી શકો છો."

ઉપર ટાંકેલા ઉદ્ગારોમાં ગાંધીજીએ 'પ્રતિજ્ઞા' લેવાનું તાત્ત્વિક રહસ્ય અને પોતે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનો ઉદ્દેશ બહુ સરળ રીતે અને યોગ્ય વિસ્તારથી વ્યક્ત કર્યો છે, એટલે લંબાણના ભય છતાં પણ એ ઉદ્ગારો શબ્દેશબ્દ અહીં ટાંક્યા છે. એ પ્રતિજ્ઞાથી ઉત્પન્ન થયેલી સ્થિતિ એટલી તો જિજ્ઞાસા, ટીકા અને ચર્ચાનો વિષય થઈ પડી હતી કે તે વિષે કંઈ પણ કહેતાં પહેલાં ગાંધીજીના પોતાના જ ઉદ્ગારો એ સંબંધે જુદે જુદે પ્રસંગે કેવા નીકળ્યા છે તે જાણવાની જરૂર છે. એમના ભાષણમાંથી હજી એક બે ફકરા ટાંકીશ. એક પ્રસંગે તેઓ બોલ્યા હતા: 'મારી આવી જાતની પ્રતિજ્ઞા લેવાની ટેવ છે, એની ખોટી નકલ માણસો ન કરે તેને સારુ હું પ્રતિજ્ઞા લેતો જ બંધ થઈ જાઉં છું. पण मारे तो करोडो मजूरोना संबंधमां आववानुं छे, तो तेम करतां मारे मारा आत्मानी साथे निराकरण करी लेवुं जोईए. तमने हुं बतावका मागतो हतो के तमारी साथे हुं रमवा नथी मागतो.' વળી એક વાર બોલ્યા હતા: 'जे किंमत प्रतिज्ञानी हुं करुं छुं तेटली तमे करो ए में तमने करीने बताववानो प्रयत्न कर्यो. તમે એક વાત કરી બતાવી છે. તમને એમ થઈ શક્યું હોત કે અમારે તમારી પ્રતિજ્ઞા સાથે શો સંબંધ છે, અમે નથી ટકવાના, અમારે તો જવું જ જોઈએ; પણ તમે તો એમ નહિ માન્યું. તમે તો અમારી સેવા લેવા બેઠા. અને મેં તમારો મોટો આંક બાંધ્યો. તમારી સાથે મરવું એ મને સુંદર લાગ્યું અને તમારી સાથે જ તરવું એ મને સુંદર લાગ્યું.'

આટલું જોઈ લીધા પછી પ્રતિજ્ઞા સંબંધે થયેલી લોકચર્ચા વિચારીએ. હિંદુસ્તાને હજી સુધી લોકનેતાઓને ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા જેવા પ્રયોગો લોકસેવાર્થે કરતા જોયા ન હતા. પણ મનુષ્યના અધઃપાતને પ્રસંગે ભીષણ પ્રતિજ્ઞાઓ તેને ટકાવી રાખી શકે એ તો ગાંધીજીનો એક સિદ્ધાન્ત છે, અને એ સિદ્ધાંત દક્ષિણ આફ્રિકામાં એમણે ઘણી વાર અમલમાં મૂકેલો. અહીંના લોકોને એ કેવળ નવો જ પ્રયોગ લાગ્યો. ગાંધીજી અવિવેક ન કરે એવું માનનાર કેટલાકની જિજ્ઞાસા ઊલટી. એવું ન માનનારા કેટલાક એમ પણ માનવા લાગ્યા હતા કે, ગાંધીજીએ અકળાઈને મિલમાલિકોને દબાવવા ફિતૂર કર્યું છે. પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવે પહેલે જ દિવસે આવીને પ્રશ્ન પૂછેલો: 'આ ઉગ્ર નિશ્ચય કર્યો છે તે આખા જીવનમાં વણાયેલા સૂત્રને અનુસરીને જ થયો હશે એમ હું જાણું છું, પણ તે શા માટે થયો છે તે જાણવા ઇચ્છું છું.' આ પછી 'પ્રતિજ્ઞા'ના આધ્યાત્મિક રહસ્ય ઉપર જે ચર્ચા ચાલી તેમાં અહીં ઊતરવાનો ઇરાદો નથી.

અહીં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે આખી ચર્ચા દરમ્યાન પ્રો. આનંદશંકરનું કહેવું એવું હતું કે, આવી પ્રતિજ્ઞાથી ઘડીકવાર મનુષ્યનું બાહ્ય વર્તન બદલાય, પણ મનુષ્યનું અંતર બદલાતું નથી. ગાંધીજી સમજાવવા ખૂબ મથતા હતા, પણ પ્રો. આનંદશંકરની ખાતરી નહોતી થતી જણાતી. મિલ-મજૂરોનો પ્રશ્ન જે અત્યાર સુધી સંકુચિત હતો તે હવે વિસ્તૃત થયો. તેમાં ગાંધીજીએ ભીષણ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી હોઈ અત્યાર સુધી જે ગૃહસ્થો તટસ્થ હતા તેઓને પણ પોતાનું તાટસ્થ્ય તજવું પડયું. પ્રો. આનંદશંકરનો સંબંધ આ

બાબતમાં આવી રીતે શરૂ થયો. બહારના — હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગના — લોકનેતાઓને પણ બહુ ચિંતા થવા લાગી, અને કેમે કરી આ તકરારનો નિવેડો આવે તો સારું એમ સૌને થવા લાગ્યું.

મિલમાલિકોને પણ કાંઈ અસર થઈ ન હતી એમ નહિ. અલબત્ત, ઘણાક એમ માનતા કે ગાંધીજીનું માલિકોને દબાવવા માટે આ એક ફિતૂર અથવા ત્રાગું છે. પણ રા. અંબાલાલ-ભાઈ, જેઓએ અત્યાર સુધી પોતાના કડક આગ્રહથી પોતાના માલિક-ભાઈઓને ટકાવી રાખ્યા હતા, તેમના હૈયાને આ બીનાથી સખત આઘાત પહોંચ્યો. તેઓ કલાકના કલાક આવીને ગાંધીજી પાસે બેસવા લાગ્યા, પ્રતિજ્ઞા છોડવાને વીનવવા લાગ્યા. ત્રીજે દહાડે તો એમની સાથે ઘણા મિલ-માલિકો ભળ્યા. સૌ ગાંધીજીના ઉપવાસ છોડાવવાને માટે આગ્રહી હતા, પણ મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા જળવાવવાને તેટલા આગ્રહી ન હતા. પ્રતિજ્ઞાની આડકતરી અસર મિલમાલિકોને દબાવવાની થશે એ બાબત ગાંધીજીનું દુર્લક્ષ થયું ન હતું. વારંવાર તેઓ આ બાબત માલિકોને સમજાવવા લાગ્યા. પોતાના દરેક ભાષણમાં તેમણે સ્પષ્ટ કરીને કહ્યું કે, પ્રતિજ્ઞા માલિકો ઉપર થતા દબાણને લીધે દૂષિત થાય છે છતાં તેનો મૂળ હેતુ તો મજૂરોની પ્રતિજ્ઞાને પોતે કેટલું મહત્ત્વ આપે છે તે મજૂરોને બતાવવાનો અને તેમ કરી તેમને ટકાવી રાખવાનો જ છે.

ઘણાક મિલમાલિકો ગાંધીજીને કહેતા હતા કે: ‘ આ વખતે તમારી ખાતર અમે મજૂરોને ૩૫ ટકા આપીએ. ’ ગાંધીજી ચોખ્ખી ના પાડીને કહેતા કે: ‘મારી દયાની ખાતર નહિ, પણ મજૂરોની પ્રતિજ્ઞાને માન આપીને, તેઓને ન્યાય

આપવાની ખાતર ૩૫ ટકા આપો.' ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાની ત્રીજી સાંજે તેઓ બોલ્યા હતા: "મિલમાલિકોએ આવીને મને કહ્યું કે: 'તમારી ખાતર અમે ૩૫ ટકા આપીએ.' પણ मारे साफ ३५ टका ए लोको आपे ए तो मने समशेरना झाटका समुं लागे छे. હું એ વિચાર જાણતો હતો પણ હું પ્રતિજ્ઞા નહિ છોડી શક્યો, કારણ મેં બીજો વિચાર કીધો કે ૧૦,૦૦૦ માણસો પડે એ તો ખુદાનો ખોફ કહેવાય. મારે સારુ અતિશય નીચાજોણું છે કે मारी खातर તમને ૩૫ ટકા મળે."

આમ ચર્ચા ચાલતી હતી અને ઉપવાસના દહાડા વધતા જતા હતા. ઉપવાસ ગાંધીજીના શરીરમાં શિથિલતા ઉત્પન્ન કરવાને બદલે, જાણે તેમની સ્ફૂર્તિમાં વધારો કરતો હતો. તેમને સમજાવવાના, તેમના ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞા છોડાવવાના અનેક દિશામાંથી પ્રયત્ન ચાલુ જ હતા. અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે કે રા. અંબાલાલભાઈને આ પ્રતિજ્ઞાથી ભારે આઘાત પહોંચ્યો હતો, એટલે ગાંધીજીને સમજાવવાના તેમના પ્રયત્ન પણ ભારે હતા. પોતાના પક્ષ માટેની તેમની મુખ્ય દલીલ એ હતી કે: 'આવી રીતે વારંવાર મજૂરો મનસ્વી રીતે અમારી સામે થાય અને તેમને બહારથી ઉત્તેજન મળે એ તો સહ્ય થઈ શકે એવું જ નથી. એમ થયા કરે તો મજૂરોમાં विनय જેવી કોઈ ચીજ જ રહે નહિ અને આવી રીતે અમારી અને મજૂરોની તકરાર વખતે હર વખત અમારે ત્રીજાની મધ્યસ્થી કરવી પડે એ અમને શોભાભરેલું નથી, એમાં અમારું માન રહેતું નથી. આપ જો ભવિષ્યમાં અમારો અને મજૂરોનો પ્રશ્ન અમારે માટે જ

રાખી, હમેશને માટે તમારા હાથ એ બાબતમાંથી ધોઈ નાંખો તો અમે તુરત ૩૫ ટકા આપીએ.' આ માગણી તો બહુ ભારેપડતી હતી. અન્યાય, અનીતિ અને અત્યાચારને પ્રસંગે અંતરની પ્રેરણાથી ઝૂઝનાર ગાંધીજી આમ મજૂરોની સેવાનાં દ્વાર સદા માટે બંધ થવા દે, એ તો બની શકે એમ જ ન હતું. એટલે સેવાવૃત્તિને સદા શીકે મૂકવાની કબૂલાત આપી, મજૂરો માટે ૩૫ ટકા લેવાની અને ઉપવાસ છોડવાની વાત ન બની. ત્યાર પછી બીજી રીતે વાટાઘાટ થવા માંડી. 'કેમે કરીને મિલમાલિકોનો આગ્રહ પણ સિદ્ધાંત તરીકે કબૂલ થવો જ જોઈએ. તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તેવી જ મિલમાલિકોની પ્રતિજ્ઞા છે.' આ દલીલ રજૂ થઈ. 'હું મારી રૈયતને ખૂબ કરો નાંખી, તેમની દાદ કદી ન સાંભળી કનડીશ, એવી પ્રતિજ્ઞા રાજા કદી કરી શકતો હશે?' એમ પ્રતિપ્રશ્નથી માલિકોની દલીલની અયથાર્થતા ગાંધીજીએ બતાવી આપી. છતાં આ બધી તકરાર દરમ્યાન, પોતાના ઉપવાસથી માલિકો ઉપર દબાણ થાય છે એ વાત ગાંધીજીના મનમાંથી નહોતી ખસતી. એટલે માલિકોની પ્રતિજ્ઞા જાળવવાના કૃત્રિમ ઉપાયો સ્વીકારવા પણ તેઓ તૈયાર થયા. લડતની પહેલાં બંને પક્ષ વચ્ચે જે પંચનું તત્ત્વ સ્વીકારાયેલું હતું તે પંચનું તત્ત્વ હજી પણ ગાંધીજીને તો કબૂલ જ હતું. 'મજૂરોની પ્રતિજ્ઞાનો અક્ષર જળવાય તો પછી પંચ કહે તે મજૂરો કબૂલ રાખશે' એમ ગાંધીજીએ સ્વીકારી લીધું. આથી સમાધાનનો મોટો રસ્તો નીકળ્યો. પરિણામે, મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા જાળવવા પહેલે દિવસે ૩૫ ટકા વધારો, માલિકોની પ્રતિજ્ઞા જાળવવા બીજે દિવસે ૨૦ ટકા વધારો અને ત્રીજે દિવસે મજૂરો અને માલિકોએ

નીમેલા પંચ ઠરાવે તેટલા ટકા વધારો, આવી દરખાસ્ત સમાધાનના આધારરૂપે રજૂ થઈ. ત્રીજે જ દિવસે પંચ તકરારનો નિવેડો લાવી શકે નહિ, અને અમુક ટકા ચૂકવી શકે નહિ માટે તેમને તપાસ કરવા સારુ પૂરતી મુદત મળવી જોઈએ એમ સ્વીકારાયું, અને આ મુદત ત્રણ મહિનાની હોવી જોઈએ એમ પણ બંને પક્ષ વચ્ચે ઠર્યું. પંચનો ઠરાવ આવે તે પહેલાં મજૂરોને કેટલા ટકા મળે? આ સવાલનો નિકાલ બંને પક્ષે ધરછોડથી આણ્યો. મજૂરપક્ષે ૭ાા ટકા ઓછા કર્યા, માલિકપક્ષે ૭ાા ટકા વધાર્યા, અને એ વચગાળાના સમયમાં ૨૭ાા ટકા વધારો મળે એમ ઠર્યું. પંચ તરીકે, બંને પક્ષને અનુકૂળ એવા પ્રો. આનંદશંકરને કબૂલ રાખવામાં આવ્યા. આ તકરારમાં ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાના દિવસથી સક્રિય રસ લેનાર પ્રો. આનંદશંકરને માથે આ જવાબદારી વાજબી રીતે જ આવી પડી, અને એમણે પ્રસન્ન મને સ્વીકારી. હવે તો કાંઈ કરવાનું બાકી જ ન હતું. બીજે દિવસે સવારમાં તો મજૂરોને ખબર પડી ગઈ હતી કે તકરારનો નિકાલ આવ્યો છે, એટલે હજારો જણ શાહપુર દરવાજા ઉપરના ઝાડ નીચે આવી બેઠા હતા, અને નિકાલ શી રીતે આવ્યો એ જાણવાની આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યા હતા. આજે કમિશનર સાહેબને પણ નિમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું, અને તેમણે તે ખસૂસ કરીને સ્વીકાર્યું હતું. શહેરનાં બીજાં ઘણાં પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રીપુરુષો પણ હાજર હતાં. અગિયાર વાગ્યે ગાંધીજીએ આવીને સમાધાનીની હકીકત મજૂરોને સમજાવી. આ સમજૂતી ગાંધીજીના શબ્દોમાં જ અહીં રજૂ કરીશું. 'જે સમાધાની હું તમારી આગળ મૂકવાનો છું તેમાં માત્ર મજૂરોની ટેક

રહી જાય છે એટલું જ છે, તેમાં તે સિવાય કંઈ જ નથી. શેઠિયાઓને મેં મારાથી બને તેટલું કહ્યું; ૩૫ ટકા હમેશને માટે આપવાનું કહ્યું. એ વાત તેઓને બહુ ભારે લાગી. હવે એક વાત હું કહી દઉં. આપણી માગણી એકપક્ષી હતી. આપણે લડત પહેલાં તેઓનો પક્ષ જાણવાની માગણી કરી હતી, પણ તેઓએ તે કબૂલ કરી ન હતી. હવે શેઠિયાઓ પંચની વાતને કબૂલ થાય છે. હું પણ કહું છું કે પંચને આ વાત ભલે સોંપાય. પંચની પાસેથી હું ૩૫ ટકા લઈ શકીશ. જો પંચ કાંઈક ઓછું ઠરાવશે તો હું સ્વીકારી લઈશ કે આપણે માગવામાં ભૂલ કરી છે. શેઠિયાઓએ કહ્યું કે જેવી તમારી પ્રતિજ્ઞા છે તેવી અમારી પણ પ્રતિજ્ઞા છે. મેં કહ્યું કે એવી પ્રતિજ્ઞા લેવાનો તમારે અધિકાર નથી. પણ તેઓએ આગ્રહ ધર્યો કે અમારી પ્રતિજ્ઞા પણ સાચી છે. બંનેની પ્રતિજ્ઞા મેં વિચારી. મારો રોજો વચ્ચે આડો આવ્યો. હું એમ એ લોકોને નહિ કહી શકું કે, હું માગું તે જ આપશો તો હું મારો ઉપવાસ તોડું; આ તો મારી નામર્દી કહેવાય. આથી મેં કબૂલ્યું કે આપણી બંનેની પ્રતિજ્ઞા અત્યારે રહે અને પછી પંચ ઠરાવે તે ખરું. એટલે આપણી સમાધાની ટૂંકામાં એ કે, પહેલે દિવસે આપણી પ્રતિજ્ઞા મુજબ ૩૫ ટકા વધારો મળે, બીજે દિવસે શેઠિયાઓની પ્રતિજ્ઞા મુજબ ૨૦ ટકા વધારો મળે, અને ત્રીજે દિવસથી તે પંચ પોતાનો નિવેડો આપે ત્યાં સુધી ૨૭ાા ટકા મળે; અને પછીથી પંચ ૩૫ ટકા ઠરાવે તો શેઠિયાઓ આપણને ૭ાા ટકા મજરે આપે અને ૨૭ાા ટકાથી ઓછા ઠરાવે તો આપણે મજરે આપીએ.' આ શબ્દોને મજૂરોએ ભારે હર્ષનાદથી વધાવી

લીધા. પણ તેઓને એકલી હરખની ખબર જ આપવાની ન હતી. બે શિખામણના શબ્દ પણ કહેવાના હતા. તે પણ કહી દેવાની ગાંધીજીએ આ જ તક સાધી: 'આપણે સાથે મસલત કરી છે તો હવે અમને મળ્યા વિના કસમ નહિ લેશો. જેને અનુભવ નથી, જેણે કાંઈ ખેડયું નથી, તેને કસમ લેવાનો અધિકાર નથી. મેં વીસ વર્ષના અનુભવ બાદ વિચાર્યું કે કસમ લેવાનો અધિકાર મને છે. કસમ લેવાને માટે તમે લાયક નથી બન્યા એમ મેં જોયું છે. માટે મોટેરાને પૂછ્યા વિના કસમ લેશો મા. કસમ લેવા પડે તો અમારી પાસે આવજો. લેવા પડે તો એમ માનજો કે જેમ આજે તેમ બીજે વખતે પણ અમે તમારે માટે મરવાને તૈયાર થઈશું. પણ તમે અમને સાક્ષી રાખીને જે કસમ લેશો તેને માટે જ અમે તમને મદદ કરીશું એમ યાદ રાખજો. ભૂલથી લીધેલા કસમ તોડી પણ શકાય છે. તમારે તો કસમ કેમ લેવા, ક્યારે લેવા, તે પણ શીખવાનું છે.'

મિલમાલિકોએ આ સમાધાનીની ખુશાલીમાં મજૂરોને મીઠાઈ વહેંચવાની માગણી કરી હતી તે માગણી પણ આનંદની સાથે સ્વીકારવાનો મજૂરોને આ પછી આગ્રહ કર્યો હતો. મજૂરોએ એ માગણી પણ હર્ષથી વધાવી લીધી હતી. સમાધાની સૌને કબૂલ છે એમ બતાવવાને પણ મજૂરોના જુદા જુદા વિભાગમાંથી અગ્રણીઓ બહાર પડ્યા હતા અને ટૂંકા સમયોચિત ભાષણથી તેઓએ પોતાનો હર્ષ અને ઉપકાર દર્શાવ્યો હતો. આ પછી મજૂરો અને સ્નેહીઓના આગ્રહથી ગાંધીજીએ ત્યાં જ પોતાનો ઉપવાસ તોડ્યો હતો. ઉત્તર વિભાગના કમિશનર સાહેબ મિ. પ્રેટ પણ આ પ્રસંગે

પોતાનો હર્ષ દાબી શકયા ન હતા અને તેમણે પણ એક ટૂંક અને બંને પક્ષને અભિનંદન આપનારૂં ભાષણ કર્યું હતું. 'તમારી વચ્ચે સમાધાન થાય છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. મને સંપૂર્ણ ખાતરી છે કે જ્યાં સુધી તમે ગાંધી સાહેબની સલાહ લેશો અને તેમનું કહેલું કરશો ત્યાં સુધી તમારૂં ભલું થશે અને તમને ન્યાય મળશે. તમારે યાદ રાખવાનું છે કે, તમારે માટે ગાંધી સાહેબે તથા તેમના મદદગાર બાનુઓ અને ગૃહસ્થોએ ખૂબ દુઃખ વેઠયું છે, તસ્દી લીધી છે, તમારા ઉપર પ્રેમ અને દયા બતાવ્યાં છે. એ તમે હમેશાં યાદ રાખશો.'*

એ જ દિવસે સાંજે રા. અંબાલાલભાઈના બંગલાના વિશાળ આંગણામાં બધા મજૂરો ભેગા થયા હતા અને મિલમાલિકોએ તેમને મીઠાઈ વહેંચી હતી. આ પ્રસંગે ગાંધીજીએ અને રા. અંબાલાલભાઈએ જે ઉદ્‌ગાર કાઢયા હતા તે મિલમાલિકો અને મજૂરો વચ્ચેની આ લડત કેટલી સીધી ચાલી હતી, અને અંતે કેટલી મીઠાશથી બંને પક્ષ વચ્ચે સમાધાન થયું હતું તે સંપૂર્ણ રીતે બતાવી આપે છે. રા. અંબાલાલભાઈનાં એક બે વાકયો બસ થશે: 'આજે

---

* અહીં ભૂલવું ન જોઈએ કે ખેડા સત્યાગ્રહની લડત જ્યારે પૂર રસાકસીએ ચઢી હતી ત્યારે રોષને વશ થઈને આ જ કમિશનર સાહેબે આ ઉદ્‌ગારોને અણછાજતા ઉદ્‌ગારો કાઢયા હતા; પણ તેનો સુંદર જવાબ ગાંધીજી જ આપી ચૂકયા છે, એટલે અહીં તેમાં ઊતરવાની જરૂર નથી. એ એટલું સિદ્ધ કરે છે કે સારામાં સારા અમલદારો પણ ઇજ્જતના ભૂલભરેલા ભાનમાં વિવેક છોડી દેતાં અચકાતા નથી.

૨૨ દિવસે શાળખાતાં ખોલવાનો અને મજૂરોએ કામ પર હાજર થવાનો જે નિશ્ચય કર્યો છે તેથી મને બહુ આનંદ થાય છે. હું વધારે કહેવા માગતો નથી, પણ એટલું તો કહી જ લઈશ કે કારીગરો ગાંધી સાહેબને પૂજ્ય ગણે છે, તો મિલમાલિકો પણ તેમને કાંઈ ઓછા પૂજ્ય નથી ગણતા; ઊલટા વધારે પૂજ્ય ગણે છે. આપણી એકબીજા વચ્ચેની પ્રીતિ હંમેશ રહેશે એમ ઇચ્છું છું.'

ગાંધીજીના ઉદ્‌ગારો પણ અહીં ટાંકવા જેવા છે: 'મને લાગે છે કે જેમ જેમ દિવસો જતા જશે તેમ તેમ અમદાવાદને તો શું પણ હિંદુસ્તાનને આ ૨૨ દિવસની લડતને સારુ મગરૂરી થશે અને હિંદુસ્તાન એમ માનશે કે, જ્યાં આ પ્રકારે લડત ચાલી શકે છે ત્યાં આપણે બહુ આશા રાખી શકીએ છીએ. આ લડત બિલકુલ વૈરભાવ વિના ચાલી છે. મેં તો આવી લડત હજુ સુધી અનુભવી નથી. મેં ઘણી લડત પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે અનુભવી છે, પણ એકે એવી નથી જોઈ જ્યાં વૈરભાવ કે ખટાશ આટલે ઓછે અંશે હોય. જે શાંતિ લડત દરમ્યાન હતી તે જ શાંતિ હમેશને માટે રાખશો એવી મને આશા છે.' અને આની જ ખાતર, લોક આઉટ દરમ્યાનનો પગાર મિલમાલિકો આપે એ સમાધાનીની એક શરત હોવી જોઈએ એવો કેટલાક મજૂરોનો આગ્રહ ગાંધીજીએ તત્ક્ષણે જ દાબી દીધો હતો. સમાધાની સંબંધી પત્રિકામાં તો એ આગ્રહને જ નહિ, પણ એ વિચારને પણ ગાંધીજીએ તુચ્છ ગણી કાઢ્યો છે. 'લોક આઉટનો પગાર માગવો એ માલિકોના પૈસાથી લડત લડ્યા જેવું છે. એવો વિચાર મજૂરોને શરમાવનારો છે. લડવૈયા

પોતાના બળ ઉપર જ લડી શકે. વળી મજૂરોને માલિકોએ પગાર ચૂકવી દીધો. હવે તો મજૂરો નવી નોકરી શરૂ કરે છે એમ પણ કહી શકાય. એટલે બધું વિચારતાં મજૂરોએ લૉક આઉટ દરમિયાનનો પગાર લેવાનો વિચાર માંડી વાળવો જોઈએ.'*

તે સાંજના ભાષણમાંના કેટલાક ઉદ્દગારો તો મિલ-માલિકોના હૃદયને હલાવે એવા અને તેમની સ્મૃતિમાંથી કદી ન ખસે એવા હતા: 'હું તમારા તરફથી (મજૂરો તરફથી) શેઠિયાઓની માફી માગું છું. મેં તેઓને બહુ દુઃખ આપ્યું છે. મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી તે તમારા માટે હતી, પણ દુનિયામાં હમેશ દરેક વસ્તુને બે પક્ષ રહેલ છે, તેમ મારી પ્રતિજ્ઞાની અસર તેમના ઉપર પણ થઈ છે. હું દીન વચને તેમની માફી માગું છું. हुं जेटलो मजूरोनो सेवक छुं तेटलो ज तमारो (शेठियाओनो) सेवक छुं. मारी एटली ज मागणी छे के मारी सेवकाई तमे बरोबर वापरजो.'

બીજે દિવસે ગાંધીજીની પ્રત્યે અને તેમની સાથે આ લડતમાં ભાગ લેનાર ભાઈ બહેનો પ્રત્યે પોતાની કૃતજ્ઞતા બતાવવા સારુ મજૂરોએ જે હર્ષસંમેલનો કર્યાં હતાં અને હર્ષયાત્રાઓ કાઢી હતી તેનું અત્રે સૂચન માત્ર જ શક્ય છે. આવાં દશ્યો અમદાવાદ શહેરમાં અગાઉ ભાગ્યે જ થયાં હશે એમ તે જોનારાઓ સાક્ષી પૂરે છે.

---

* મિલો ખૂલ્યા પછી આ પગાર સંબંધે કેટલીક છૂટીછવાઈ તકરાર થઈ હતી; તેને માટે મજૂરો જેટલા જવાબદાર હતા તેટલા જ મિલમાલિકો જવાબદાર હતા.

લડત પહેલાં લેવાયેલા ગાંધીજીના અનશન વ્રત સંબંધે અને લડત પછી થયેલી સમાધાની સંબંધે અનેક ટીકા થઈ છે. એ ટીકાના ઔચિત્ય-અનૌચિત્યમાં ઊતરવાનો અહીં ઇરાદો નથી. ગાંધીજીએ પોતે એ બંને બાબત પોતાના આત્માની કેવી આકરી પરીક્ષા કીધી છે તે આ ટીકા કરનારાઓને જણાવી લેવું અસ્થાને નહિ ગણાય. સમાધાનીને આગલે દિવસે સમાધાનીની શરતો સંબંધે રા. અંબાલાલભાઈને પત્ર લખતાં તેઓએ જણાવ્યું હતું: 'મને જમાડવાની ઇચ્છા કરતાં આપની ન્યાયવૃત્તિને વધારે માન આપજો. મારો ઉપવાસ મને અત્યાનંદ આપે છે, એટલે સ્નેહીઓએ દુઃખ ભોગવવાનું કારણ નથી. મજૂરોને ન્યાયથી મળશે તે વધારે પચશે – વધારે નભશે. સાધારણ મનુષ્યોને ચોખવટ વધારે રુચિકર હોય છે. ૩૫ ટકા, ૨૦ ટકા અને પંચ એ मूर्खता, धर्म अने गर्व સાચવવા આપણે કહી શકીએ, સાંખી શકીએ. મજૂરો તેને પ્રપંચ માને, કેમકે તેઓ સરળ છે. તેથી મને બીજો કોઈ રસ્તો મળે તો વધારે ઠીક જણાય છે. उपलुं कबूल रखाववा धारशो तो हुं ते कबूल राखीश पण उतावळ नहि करवा दउं. પંચ મળીને હમણાં જ નિકાલ લાવીએ અને તે જ ભાવ જાહેર કરીએ; એટલે પહેલે દહાડે ૩૫, બીજે દહાડે ૨૦ અને ત્રીજે દહાડે પંચ ઠરાવે તે. आमांए मूर्खता तो छे, पण चोखवट છે. ત્રીજા દહાડાના આંકડા આજથી જ જણાવવા.'

સમાધાનીને દિવસે સવારે આપેલા ભાષણમાં આ જ બાબત બોલતાં તેઓએ કહ્યું હતું: 'હું જે તમારે માટે લાવ્યો છું તે आपणी प्रतिज्ञानो अक्षर पाळवा माटे बस थशे, आत्मा माटे

नहि. आत्मावाळा आपणे हजी नथी एटले अक्षरथी ज आपणे संतोष पकडवो पडशे.' પણ આથી વધારે ઊંડા અને આકરા આત્મ-નિરીક્ષણવાળા ઉદ્ગાર તો હજી બાકી છે. ઉપવાસ સંબંધે કેટલાક ઉદ્ગારો અગાઉ ટાંકવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત આ ઉદ્ગારો ઉપવાસવ્રત અને સમાધાની એ બંને ઉપર અપરંપાર પ્રકાશ પાડે છે. સમાધાનીના દિવસના પ્રાતઃકાળે પોતાના આશ્રમવાસીઓ સમક્ષ એ ઉદ્ગાર નીકળ્યા હતા, અને ગાંધીજીની પરવાનગીથી, એ અહીં ઉતારવામાં આવે છે. 'આજે દશ વાગ્યા પહેલાં સમાધાન ઘણું કરીને થઈ જશે. એ સમાધાન મારી પ્રમાદરહિત સ્થિતિમાં હું જોઈ રહ્યો છું, अने जोउं छुं के हुं ते कदी नहि स्वीकारुं एवुं थयुं छे. પરંતુ તેમાં મારી ઉપવાસની પ્રતિજ્ઞાનો દોષ છે. મારી એ પ્રતિજ્ઞામાં ઘણા દોષો રહેલા છે. ઘણા દોષો એટલે ગુણ થોડા અને દોષ વધારે એમ નહિ; પણ જેમ તે અત્યંત ગુણોથી ભરેલી છે તેમ તેમાં દોષો પણ ઘણા છે. મજૂરોના સંબંધમાં તે ભારે ગુણોવાળી છે. અને તેનાં પરિણામ તે જ પ્રમાણે સુંદર આવ્યાં છે. માલિકોના સંબંધમાં તે દોષોવાળી છે, અને તેટલા પૂરતું મારે નમવું પડ્યું છે. મિલમાલિકોના ઉપર મારા ઉપવાસનું દબાણ છે તે હું ગમે તેટલી ના પાડું પણ લોકોને લાગ્યા વિના રહે જ નહિ, અને દુનિયા માને પણ નહિ. मालिको, आ मारी कनिष्ठ दशाने लीधे स्वतंत्र रह्या नथी, अने कोई माणस दबाणनी नीचे होय त्यारे तेनी पासेथी कंई लखावी लेवुं, तेनी पासे कंई शरत कराववी के तेनी पासेथी कंई लेवुं ए न्याय विरुद्ध छे. सत्याग्रही कदी तेम करे ज नहि, अने तेथी मारे आ बाबतमां नमतुं मूकवुं पडशुं छे. शरममां पडेलो माणस शुं करी शके? હું થોડી થોડી

માગણી કરતો ગયો તેમાંથી તેમણે ખુશીથી જેટલી સ્વીકારી તેટલી જ મારે લેવી પડી. હું પૂરેપૂરી માગણી કરું તો તેઓ પૂરેપૂરી સ્વીકારે, પરંતુ તેમને આવી સ્થિતિમાં મૂકીને તેમની પાસેથી હું તે ન જ લઈ શકું. એ તો મારે ઉપવાસ તોડી નરકનું ભોજન કરવા બરોબર થાય, અને અમૃતનું પણ યથાકાળે ભોજન કરનારો હું તે નરકનું ભોજન કેમ કરી શકું ?' આ પછી કંઈ વધુ ખુલાસાની જરૂર રહે છે ખરી ? કે કોઈ ટીકાને અવકાશ રહે છે ખરો ? છતાં જેમને ન ખબર હોય તેમની માહિતીની ખાતર કહેવાની જરૂર છે કે પંચ ઠરાવે તેટલો વધારો સ્વીકારી લેવામાં પ્રતિજ્ઞાનો લેશ માત્ર ત્યાગ થયો નથી, કારણ સમાધાની પહેલાં, लडत दरमियान पण, मजूरपक्ष तरफथी तो पंचनी ज मागणी करवामां आवी हती अने ते मागणी स्वीकारवाने मिलमालिकोए तैयारी बतावी न हती. પંચનું તત્ત્વ સ્વીકારાય તો મજૂરપક્ષને પોતાનો સ્વતંત્ર આગ્રહ હતો જ નહિ અને સમાધાનીમાં પંચનું તત્ત્વ મળી રહ્યું.*

મિલમાલિકોએ ગાંધીજી માટે દયાથી પ્રેરાઈ ગાંધીજીની માગણી સ્વીકારી અને તેથી મજૂરોની લડત રસ વિનાની થઈ ગઈ એમ કહેવું પણ બહુ ભૂલભરેલું છે. સમાધાની પહેલાં મિલમાલિકોએ જે દલીલો કરી છે, અને એ દલીલો કરવામાં જેટલા દહાડા લીધા છે તે જ બતાવે છે કે મિલમાલિકોએ વગરવિચારે કેવળ દિલના ઢીલાપણાથી જ મજૂરપક્ષની માગણી

* આ બાબત છેલ્લી પત્રિકામાં સરસ રીતે બતાવવામાં આવી છે. જોકે મજૂરોની દૃષ્ટિ સમીપ ૩૫ ટકા વધારો કે પંચના તત્ત્વનો સ્વીકાર, એમ બે ધ્યેયો હતાં એ માનવું તો જરા કઠણ છે.

સ્વીકારી ન હતી. વળી, રા. આનંદશંકરભાઈનો ચુકાદો આવે તે પહેલાં તો મજૂરોને ઘણે ઠેકાણે ૩૫ ટકા અને ઘણે ઠેકાણે ૩૫થી વધુ ટકા મળતા થઈ ગયા હતા. તે પણ બતાવે છે કે મિલમાલિકોને વહેલામોડા ઓછામાં ઓછા ૩૫ ટકા વધારો આપ્યે જ છૂટકો હતો. મિલમાલિકો તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી કેટલીક પત્રિકાઓમાંની છેલ્લી પત્રિકામાં રા. અંબાલાલભાઈ ઉપર આવેલો મિસિસ બેસંટનો તાર—'For India's sake, try persuade owners' yield and save Gandhi's life.'— ઉતારી મિલમાલિકોએ પોતાની ઉદારતાથી ગાંધીજીની જિંદગી બચાવવાનો દાવો કર્યો છે. એને વિષે શું કહેવું? એ પત્રિકા અને મજૂરપક્ષની છેલ્લી પત્રિકા સાથે રાખી વાંચી જોવાની વાચકોને ભલામણ છે. ભાગ્યે જ કોઈને ખબર હશે કે એ જ દિવસે ગાંધીજીને જે અનેક તારો મળ્યા હતા તેમાં મિસ ફેરિંગ નામની એક ડેનીશ સાધ્વી તરફથી આવો પણ એક તાર આવ્યો હતો: 'Greater love knoweth no man than that he layeth down his life for the sake of his fellowmen'

આટલા ઇતિહાસ પછી વિશેષ લખવાનું નથી રહેતું. મજૂરપક્ષ અને મિલમાલિકોના પક્ષ તરફથી ચૂંટાયેલા પંચ પ્રો. આનંદશંકરને બંને પક્ષ તરફથી રજૂ કરવામાં આવેલી હકીકત પરિશિષ્ટમાં અક્ષરશઃ છાપવામાં આવી છે, અને પંચ સાહેબનો નિવેડો પણ ત્યાં જ આપેલો છે, એટલે તેનો અહીં પુનરુલ્લેખ કરવાની જરૂર નથી. મજૂરપક્ષની એકે હકીકતનો ઉત્તર આપવાની મિલમાલિકપક્ષે જરૂર જોઈ નથી એટલું જ નહિ, પણ ઉદ્યોગના બે મોટા પક્ષો વચ્ચે જે સંબંધ છે તથા

હોવો જોઈએ તે વિષે કેટલાક સંકુચિત વિચારો રજૂ કર્યાં છે. નવાઈ નથી કે પંચ સાહેબને એમાંથી પોતાને જે જોઈતું હતું તે કાંઈ ન મળ્યું એટલે, અને પ્રથમના કરતાં બમણા ત્રમણા નફા કરનાર મિલમાલિકો ફરજ પડે તો મજૂરોને ચાહે તેટલા ટકા વધારે આપી શકે છે એમ પોતે પ્રત્યક્ષ જોયું એટલે, તેમણે વ્યવહારુ ન્યાય આપી દીધો કે: 'મિલમાલિકોએ કારીગરોને તકરારને લગતા બાકીના વખતના પગારમાં ૩૫ ટકા વધારો આપવો — એટલે કે ૨૭ા ટકા આપતાં બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી.' આથી જે નિશ્ચયથી ગાંધીજીએ મજૂરોને કહેલું કે: 'પંચ પાસેથી પણ આપણે ૩૫ ટકા લઈ શકીશું', એ શબ્દો અક્ષરેઅક્ષર સાચા પડ્યા છે.

ગાંધીજીને પુણ્યપ્રતાપે અમદાવાદે – અને અમદાવાદને નિમિત્તે હિંદુસ્તાને -- આ સીધી, સુંદર અને નિર્દોષ લડતનો લહાવો લીધો. અગાઉ ઘણીયે વાર હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા ભાગોમાં મિલમાલિકો અને મિલમજૂરો વચ્ચે લડતો થઈ છે, પણ તેમાંની એકે આ લડતની માફક સ્વચ્છ સાધનોથી, ધનના નહિ પણ કેવળ સંકલ્પના બળે, અને સંપૂર્ણ મીઠાશથી ચાલી નથી; કોઈ પણ લડતનું પરિણામ આ લડતના પરિણામ જેટલું બન્ને પક્ષને હિતકર અને ઉન્નતિકર આવ્યું નથી; અને આ લડતથી ભવિષ્યમાં કાંઈ પણ સંઘર્ષણ ઉત્પન્ન થવાનો અથવા તેથી કાંઈ પણ ગંભીર પરિણામ ઉત્પન્ન થવાનો એટલો બધો ઓછો સંભવ રહ્યો છે કે તેની આજે કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે.

લડત દરમ્યાન નીકળેલી પત્રિકાઓ

૧

આ લૉક-આઉટ તા. ૨૨મી ફેબ્રુઆરીને દિવસે શરૂ થયો. ત્યારથી સાળખાતાનાં માણસો કામ વિનાનાં થઈ પડયાં છે. જ્યારે મિલમાલિકોએ મરકીને લીધે જે વધારો આપવામાં આવતો હતો તે બંધ કરવાની નોટિસ કાઢી અને તે સંબંધમાં ગેરસમજો થઈ ત્યારે માલિકો અને મજૂરો વચ્ચેની તકરારનો ફડચો પંચથી લાવવાનો મત માલિકો તરફથી જાહેર પડેલો અને મજૂરો તરફથી એ જ સ્થિતિ હશે એમ માની લેવામાં આવ્યું હતું. છેવટે મિલમાલિકોએ તા. ૧૪–૨–'૧૮ના રોજ મરકીના વધારાની અવેજીમાં મોંઘવારીને લીધે કેટલો વધારો કરવો વાજબી છે એ ચુકાદો કરવા પંચ નીમવાનો ઠરાવ કર્યો, અને પંચ તરીકે મહાત્મા ગાંધીજી, રા. શંકરલાલ બેંકર તથા રા. વલ્લભભાઈ પટેલ મજૂરો તરફથી, શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ, શેઠ જગાભાઈ દલપતભાઈ અને શેઠ ચંદુલાલ મિલમાલિકો તરફથી અને પ્રમુખ તરીકે કલેક્ટર સાહેબ નિમાયા. ત્યાર પછી કેટલીક મિલમાં ગેર-

સમજથી મજૂરોએ હડતાલ પાડી, એ તેઓની ભૂલ હતી. ભૂલ સુધારવા મજૂરો તૈયાર પણ થયા. છતાં માલિકોએ વિચાર્યું કે, મજૂરોએ પંચના ઠરાવ પહેલાં હડતાલ પાડી એ ખોટું કર્યું, અને તેથી તેઓ પંચનો ઠરાવ રદ કરી શકે છે, અને એ ઠરાવ રદ કર્યો. અને તેની સાથે એવો ઠરાવ કર્યો કે, મજૂરોને તેઓના ચઢેલા પગાર ચૂકવી આપવા અને ૨૦ ટકાના વધારાથી સંતોષ ન પામે તો મજૂરોને રજા આપવી. વીવરોને સંતોષ ન થયો તેથી તેઓએ રજા લીધી, અને માલિકોનો લોક–આઉટ શરૂ થયો. મજૂરો તરફના પંચોને પોતાની જવાબદારી એવી જણાઈ કે તેઓએ મજૂરોને કાંઈ પણ સલાહ આપવી જ જોઈએ, અને યોગ્ય વધારો શો માગી શકે છે એ જણાવવું જ જોઈએ. તેથી તેઓએ મસલત કરી અને માલિકો તથા મજૂરોનું હિત વિચારી અને આસપાસનું બધું તપાસી ૩૫ ટકાનો વધારો યોગ્ય છે, અને તે માગવાની મજૂરોને સલાહ આપવી એમ ઠરાવ્યું. તે સલાહ આપતાં પહેલાં ૩૫ ટકાનો વધારો ઠરાવવાનો ઇરાદો માલિકોને જણાવ્યો અને જો તેની સામે તેઓને કાંઈ પણ કહેવું હોય તો તે વિચારવાનું પણ જણાવ્યું. માલિકોએ આ બાબત પોતાનો વિચાર ન જણાવ્યો. મજૂરોએ પોતાની માગણી ૫૦ ટકાના વધારાની હતી તે ખેંચીને ૩૫ ટકાનો વધારો માગવાનો ઠરાવ કર્યો.

મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા

૧. મજૂરોએ નીચે પ્રમાણે નિશ્ચય કર્યો છે :

જુલાઈના પગાર ઉપર ૩૫ ટકાનો વધારો ન મળે ત્યાં સુધી કામે ન ચઢવું.

૨. લૉક-આઉટ ચાલે છે તે દરમ્યાન કોઈ પણ પ્રકારનું તોફાન નહિ કરવું, મારામારી નહિ કરવી, લૂંટફાટ નહિ કરવી, માલિકોની મિલકતને નુકસાન નહિ કરવું, ગાળાગાળી નહિ સંભળાવવી અને શાંતિથી રહેવું. મજૂરો પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં કેમ સફળ થાય તેનો વિચાર આ પત્રિકાના બીજા અંકમાં કરવામાં આવશે.

મજૂરોને એવી સલાહ આપવામાં આવે છે કે તેઓને કંઈ પણ કહેવું હોય તો કોઈ પણ વખતે તેઓ મારે બંગલે આવીને કહી શકે છે.

૨

મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા શી છે તે આપણે ગઈ કાલના અંકમાં જોયું. એ પ્રતિજ્ઞા કેમ પળે એ વિચારવાનું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે માલિકોની પાસે કરોડો રૂપિયા છે, મજૂરોની પાસે કાંઈ નથી. પણ જો મજૂરોની પાસે કાંઈ પૈસો નથી તો તેઓની પાસે કામ કરી શકે એવા હાથ અને પગ છે; અને દુનિયામાં એવો એકે ભાગ નથી કે જ્યાં મજૂર વિના ચાલી શકતું હોય. તેથી મજૂર જો બરોબર સમજે તો જાણી શકે કે ખરી સત્તા તેની છે. મજૂર વિના પૈસો રાંક છે. આટલું જ્ઞાન મજૂરને થાય તો તેને ખાતરી થયા વિના ન રહે કે તેને જીત મળશે. પણ એવી સત્તા ભોગવનાર મજૂરમાં અમુક ગુણો હોવા જોઈએ અને તે ન હોય તો તે નમાલો થઈ જાય છે. એવા કયા ગુણ હોવા જોઈએ એ આપણે તપાસી જઈએ.

૧. મજૂર સત્યવાદી હોવો જોઈએ. તેને જૂઠું બોલવાનું કંઈ કારણ તો રહેતું જ નથી. પણ જો જૂઠું બોલે તો તેને માગી મજૂરી નથી મળી શકતી. સત્ય બોલવાવાળો હમેશાં એકવચની રહેશે, અને એકવચની મજૂર કદી હારે જ નહિ.

૨. દરેકમાં હિંમત હોવી જોઈએ. 'મારી નોકરી ગઈ હવે મારું શું થશે', એવી ફોકટ ધાસ્તી રાખી આપણામાંના ઘણા સદાય ગુલામગીરી કરીએ છીએ.

૩. આપણામાં ન્યાયબુદ્ધિ હોવી જોઈએ. જો આપણે લાયકાત ઉપરાંત માગીએ તો આપણને ઘણા ઓછા ધણી મળવાના છે, અને ન પણ મળે. આપણી લડતમાં જે વધારો માગેલો છે એ ન્યાયસર છે, તેથી આપણે વિશ્વાસ રાખવો જ જોઈએ કે વહેલો કે મોડો આપણને ઇન્સાફ મળશે જ.

૪. આપણે માલિકની ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનો ગુસ્સો ન કરવો ઘટે, અને તેની ઉપર વેરભાવ પણ નહિ રાખવો જોઈએ. આપણે છેવટે તેમને ત્યાં જ નોકરી કરવી છે. ઇન્સાન માત્ર ભૂલને પાત્ર છે. આપણી એવી માન્યતા છે કે માગેલો વધારો નથી આપતા તેમાં માલિકો ભૂલ કરે છે. પણ આપણે છેવટ સુધી સીધા રહીશું તો માલિકો પોતાની ભૂલ જરૂર સુધારી લેશે. અત્યારે તો તેઓને રોષ આવ્યો છે. તેઓને વહેમ પણ પડ્યો છે કે જો આજે મજૂરોની માગણી કબૂલ રાખીએ તો તેઓ હમેશાંને સારુ પજવશે. આ વહેમ દૂર કરવા સારુ આપણે જેટલી બને તેટલી ખાતરી માલિકોને આપણા કાર્યથી આપવી ઘટે છે. એવા કાર્યમાં પહેલું કાર્ય તો એ છે કે આપણે તેઓની ઉપર વેરભાવ નહિ રાખવો.

૫. આવી જંગી લડતમાં દુઃખ ભોગવવું પડશે જ, એ દરેક મજૂરે ગોખી રાખવું જોઈએ. પણ જાણીજોઈને ભોગવેલા દુઃખની પાછળ હમેશાં સુખ મળે છે. આપણને રોટલા પૂરતું ન મળે એ દુઃખ છે. તોપણ આપણી અજ્ઞાનતાને લીધે આપણે તે ભોગવીએ છીએ, અને જેમતેમ જિંદગી ગુજારીએ છીએ. આવું દુઃખ મટાડવાને ખાતર આપણે એ ઉપાય લીધો છે કે માલિકોને અરજી કરી દીધી કે, આપણે માગેલા વધારા વિના આપણું પેટ ન ભરી શકાય અને હમેશાંનો ભૂખમરો દૂર કરવા સારુ જો માગ્યો વધારો ન મળે તો આજે જ આપણે જાણીજોઈને ભૂખનું દુઃખ સહન કરી લેવું. ક્યાં સુધી માલિકો આપણી ઉપર દયા લાવ્યા વિના રહેશે?

૬. છેવટમાં ગરીબોનો બેલી ખુદા અથવા ઈશ્વર છે. તદબીર કરવી એ આપણું કામ છે અને આપણા તકદીર પ્રમાણે આપણને જરૂર મળી રહેશે, એવું સમજી ઈશ્વરની ઉપર ભરોસો રાખીને ચુસ્તપણે અડગ રહીને જ્યાં સુધી આપણી અરજી કબૂલ નથી થઈ ત્યાં સુધી આપણે શાંતિ ભોગવવી ઘટે છે.

ઉપર પ્રમાણે ચાલનાર મજૂરને પોતાના કસમ પાળવામાં કદી હરકત આવનારી નથી.

લૉક-આઉટ ચાલે છે ત્યાં સુધી મજૂરોએ દિવસ કેમ ગુજારવા એનો વિચાર આવતી કાલની પત્રિકામાં આપણે કરીશું.

૩

મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા વિષે આપણે લખ્યું; તે પ્રતિજ્ઞા કેમ પાળી શકાય એ વિચાર્યું. લૉક-આઉટ દરમિયાન મજૂરોએ પોતાના દિવસ કેમ ગુજારવા તેનો વિચાર આજે કરવાનો છે. આપણામાં કહેવત છે કે નવરો બેઠો નખોદ વાળે, એટલે દસ હજાર માણસો અમદાવાદમાં નવરા બેસી રહે એ સારું ગણાય જ નહિ. જેણે હંમેશાં આખો દહાડો કામ કરેલું છે તે માણસ એકદમ કામ વિનાનો થઈ જાય તો તેને એ બહુ ભારે પડી જાય છે. તેથી આજનો આપણો વિષય એ આપણે ધારેલું મેળવવાને સારુ ઘણો જ અગત્યનો છે. દિવસ કેમ ગુજારવા તેનો વિચાર કરતાં પ્રથમ તો આપણે મજૂરોએ શું ન કરવું એ કહી જવું જરૂરનું છે.

૧. જુગાર રમવામાં વખત ન ગુમાવવો.

૨. દિવસે ઊંઘવામાં વખત નહિ ગાળવો.

૩. આખો દહાડો માલિકોની અને લૉક-આઉટની વાતો જ કર્યા કરવામાં વખત નહિ ગાળવો.

૪. ઘણા માણસોને ચાની દુકાનોમાં જઈ ત્યાં નકા ટાહેલાં કરવાની અને વગરજરૂરનું ખાવાપીવાની આદત પડી જાય છે. મજૂરોએ આવાં ચાખાનાં વગેરેનો તદ્દન ત્યાગ કરવો.

મજૂરોએ લૉક-આઉટ ચાલુ છે ત્યાં સુધી મિલોમાં ન જવું.

હવે શું કરવું તે વિચારીએ:

૧. ઘણા મજૂરોનાં ઘર અને ઘરની આસપાસનો ભાગ મેલો જોવામાં આવે છે. પોતે કામમાં હોય છે ત્યારે આ બાબત ઉપર ધ્યાન નથી આપી શકતા. હવે જ્યારે ફરજિયાત રજા પાળવાનો વખત આવ્યો છે ત્યારે મજૂરો પોતાનાં ઘરબાર અને આંગણાં સાફ કરવામાં અને ઘરો સમારવામાં કેટલોક વખત ગાળી શકે છે.

૨. જેઓ ભણેલા છે તેઓએ પુસ્તકો વાંચવામાં અને પોતાનું ભણતર વધારવામાં વખત ગાળવો. વળી તેએ અભણને ભણાવી શકે છે. આમ કરે તો એકબીજાને મદદ કરતાં પણ મજૂરો શીખી જશે. જેઓને વાંચવાનો શોખ છે તેઓએ દાદાભાઈ પુસ્તકાલય અને વાચનાલય તથા આવાં બીજાં મફત વાંચવાનાં સ્થાનો છે ત્યાં જઈ વાંચવામાં વખત રોકવો.

૩. જેઓને ઝીણા ધંધાઓ માલૂમ છે — જેવા કે દરજીના, ફેન્સી સુતારકામના, કોતરકામના — તેવાં માણસો પોતે કામ શોધી કાઢી શકે છે, અને ન મળે તો અમારી મદદ એ શોધવામાં લઈ શકે છે.

૪. પોતાની આજીવિકા મળે એ ધંધા સિવાય દરેક માણસે એક બીજા ધંધાનું ઓછુંવત્તું જ્ઞાન મેળવી લેવું જોઈએ. એટલે મજૂરો કાંઈક સહેલો નવો ધંધો શીખવામાં પણ પોતાનો કાળ ગાળી શકે છે. શિક્ષણ લેવામાં પણ અમારી તરફથી તેઓ મદદ મેળવી શકશે.

હિંદુસ્તાનમાં એક ધંધો કરનારો બીજા ધંધામાં રોકાવું હલકું ગણે છે; વળી કેટલાક ધંધા જાતે જ હલકા ગણવામાં

આવે છે. આ બન્ને વિચારો ભૂલભરેલા છે. જે ધંધાની માણસના જીવનને સારુ જરૂર છે તે ધંધામાં નીચઉચ્ચપણાનો તફાવત હોય જ નહિ. તેમ જ આપણે જાણતા હોઈએ તે સિવાય બીજો ધંધો કરવામાં શરમ પણ ન હોય. અમે તો માનીએ છીએ કે કપડાં વણવાં અને પથ્થર ફોડવા અથવા લાકડાં વહેરવાં કે ફાડવાં, કે ખેતરમાં મજૂરી કરવી એ બધા જરૂરના અને માન આપવા લાયક ધંધા છે. એટલે એવી ઉમેદ રાખવામાં આવે છે કે, મજૂરો નવરા બેસી વખત ગુમાવવાને બદલે ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કંઈક સારા કામની અંદર રોકાઈ પોતાનો વખત ગુજારશે.

મજૂરોએ શું કરવું એ વિચાર્યા પછી મારી પાસેથી મજૂરોએ શી આશા રાખવી એ કહી જવું જરૂરનું છે. તેનો વિચાર હવે પછીની પત્રિકામાં કરીશું.

૪

મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા કેમ પળાય, લોક-આઉટ દરમિયાન મજૂરોએ શું કરવું, એ આપણે વિચાર્યું. અમે શી મદદ કરીશું એ આ અંકમાં જણાવવાનું રહ્યું છે. અમારી પ્રતિજ્ઞા જાણવાનો મજૂરોને હક છે. તે જણાવવી એ અમારી ફરજ છે.

અમારાથી શું નહિ થઈ શકે એ પહેલું વિચારી લઈએ:

૧. અમે મજૂરોને કંઈ પણ ખોટામાં મદદ નહિ કરીએ.

૨. મજૂરો ખોટું કરે કે વધારેપડતું માગે, કંઈ પણ તોફાન કરે, તો અમારે તેમનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને અમારી મદદ બંધ થાય.

૩. અમે માલિકોનું બૂરું કદી ઇચ્છી ન શકીએ; अने अमारा दरेक कार्यमां तेओना हितनो विचार रहे ज छे. માલિકોનું હિત જાળવીને અમે મજૂરોનું હિત સાધીએ.

હવે અમે શું કરીશું તે વિચારીએ:

૧. મજૂરોએ જેવી સરસ વર્તણુક આજ લગી ચલાવી છે તેવી ચલાવતા રહે ત્યાં સુધી અમે તેઓની સાથે જ છીએ.

૨. તેઓના ૩૫ ટકા મેળવવા અમારાથી જે બને તે અમે કરવાના છીએ.

૩. અમે હજુ તો માલિકોને વીનવીએ છીએ. આમની લાગણી ખેંચવા, પ્રજામત કેળવવા, હજુ અમે પ્રયત્ન નથી કર્યો. પણ સમય આવ્યે અમે મજૂરોની સ્થિતિ આખા હિંદુસ્તાનને જણાવવા તૈયાર છીએ, અને અમારી ઉમેદ છે કે જાહેર લાગણી આપણી તરફ ખેંચી શકાશું.

૪. જ્યાં સુધી મજૂરોને તેઓનો હક મળ્યો નથી ત્યાં સુધી અમે નિરાંતે બેસવાના નથી.

૫. મજૂરોની પૈસા સંબંધી, નીતિ સંબંધી અને કેળવણી સંબંધી સ્થિતિ જાણવા અમે મહેનત કરીએ છીએ. તેઓની પૈસા સંબંધી સ્થિતિ કેમ સુધરે એ બતાવીશું, તેઓની નીતિમાં વધારો થાય એવી મહેનત કરીશું, તેઓ ગંદાઈમાં રહેતા હોય તો ચોખ્ખાઈમાં રહે એવા ઇલાજો શોધીશું, બતાવીશું, તેઓ અજ્ઞાન હશે તો જ્ઞાન મળે એવો બંદોબસ્ત કરવાની મહેનત કરીશું.

૬. આ લડતમાં જેઓ ભૂખે મરવાની સ્થિતિમાં આવી જશે ને જેઓને કંઈ કામ મળી નહિ શકે તેવાને ઓઢાડયા પછી અમે ઓઢીશું, તેઓને ખવડાવી અમે ખાઈશું.

૭. માંદા મજૂરોની સારવાર કરીશું, દાક્તર વૈદની મદદ મેળવીશું.

અમે અમારી જવાબદારી સમજીને આ કામમાં ઊતર્યાં છીએ. અમે મજૂરોની માગણી તદ્દન વાજબી માનીએ છીએ, ને તે આપતાં માલિકોને નુકસાન નથી પણ અંતે ફાયદો છે એમ અમે માનીએ છીએ, તેથી જ અમે આ કાર્યમાં પડ્યા છીએ.

આવતા અંકમાં માલિકોની સ્થિતિનો વિચાર કરીશું.

૫

આપણે આપણી સ્થિતિનો વિચાર કરી લીધો. માલિકોની સ્થિતિ વિચારવાનું કામ અધરું છે.

મજૂરોની પ્રવૃત્તિનાં બે પરિણામ આવી શકે:

૧. મજૂરોને ૩૫ ટકા વધારો મળે.

૨. મજૂરોને વધારો મળ્યા વિના કામે ચઢવું પડે.

મજૂરોને વધારો મળે તો તેઓનું કલ્યાણ થાય અને માલિકોને જશ મળે. મજૂરોને વધારા વિના કામે ચઢવું પડે તો મજૂરો શૌર્યહીન થઈ ગુલામની સ્થિતિમાં માલિકોના હાથમાં જાય. એટલે મજૂરોને વધારો મળવાથી બંને પક્ષને લાભ છે. મજૂરોના હારવામાં મજૂરોને તો ભારે હાનિ છે.

માલિકોની પ્રવૃત્તિનાં પરિણામ પણ બે આવી શકે:

૧. માલિકો મજૂરોને વધારો આપે.

૨. માલિકો મજૂરોને વધારો ન આપે.

માલિકો મજૂરોને વધારો આપે તો મજૂરોને સંતોષ થાય, તેઓને ઇન્સાફ મળે. માલિકોને ડર છે કે મજૂરોને માગ્યું આપવાથી મજૂરો ઉદ્ધત બને. આ ડર પાયા વિનાનો છે. મજૂરો કદાચ આજે દબાય તો પણ પોતાનો લાગ શોધી ઉદ્ધત બને એ અસંભવિત નથી. દબાયેલા મજૂરો વેરભાવ રાખે એવો પણ સંભવ છે. દુનિયાની તવારીખ બતાવે છે કે મજૂરો જ્યાં જ્યાં દબાયા છે ત્યાં ત્યાં તેઓ લાગ મળ્યે સામે થયા છે. માલિકો એમ માને છે કે મજૂરોની માગણી સ્વીકાર્યાથી તેઓના સલાહકારોની અસર તેઓની ઉપર વધશે. જો સલાહકારોની દલીલ સાચી હશે, તેઓ મહેનતુ હશે, તો મજૂરો હારે કે જીતે છતાં સલાહકારોને તો તેઓ છોડવાના નથી; અને વધારે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું તો એ છે કે સલાહકારો મજૂરોનો ત્યાગ કરવાના નથી. જેઓએ સેવાધર્મ સ્વીકાર્યો છે તેઓ તે ધર્મ સામાની નાતરાજી થતાં પણ છોડવાના નથી. જેમ તે નિરાશ થશે તેમ સેવામાં વધારે પરાયણ થશે. એટલે ગમે તે પ્રયાસો કરે તોપણ માલિકો સલાહકારોને મજૂરોના સહવાસમાંથી દૂર નહિ કરી શકે. ત્યારે મજૂરોને હરાવે તો તેઓને શું મળે? જવાબ તો એ જ આવે છે કે મજૂરોના અસંતોષ વિના બીજું ન મળે. દબાયેલા મજૂરો તરફ માલિકો હંમેશાં શંકાની નજરે જોશે.

મજૂરોને માગ્યો વધારો આપે તો માલિકો મજૂરોને સંતોષશે. મજૂરો પોતાની ફરજ ચૂકે તો માલિકો હમેશાં સલાહકારોની મદદ મેળવી શકે, અને હાલ બંનેને થતી નુકસાની અટકાવે. મજૂરો સંતોષ મળવાથી હમેશાંનો પાડ માનશે, અને માલિકો તથા મજૂરો વચ્ચે પ્રેમભાવ વધશે.

આમ મજૂરોની સફળતામાં જ માલિકોની સફળતા છે, અને મજૂરોની હારમાં માલિકોની પણ હાર છે. આ શુદ્ધ ન્યાયને બદલે માલિકોએ પશ્ચિમનો અથવા આધુનિક રાક્ષસી ન્યાય સ્વીકાર્યો છે.

આ ન્યાય કેવો છે તેનો વિચાર આવતા અંકમાં કરીશું.

૬

જેમાં લાગણી અને દયાનો ભાવ રહ્યો છે એ શુદ્ધ ન્યાય કહેવાય. એને આપણે હિંદુસ્તાનના લોકો પૂર્વનો અથવા તો પ્રાચીન ન્યાય કહીએ છીએ. જેમાં લાગણી અથવા દયાનો ભાવ નથી રહ્યો તેને રાક્ષસી અથવા પશ્ચિમનો કે આધુનિક ન્યાય કહીએ છીએ. દયા અથવા લાગણીને લીધે દીકરો બાપની પાસેથી, બાપ દીકરાની પાસેથી ઘણી વખત ઘણું છોડી દે છે અને તેમ કરવામાં છેવટે બંને લાભ ઉઠાવે છે. છોડી દેવામાં છોડનાર એક પ્રકારની શુદ્ધ મગરૂરી માને છે અને એમ છોડવું એ પોતાની નબળાઇની નહિ પણ પોતાના બળની નિશાની માને છે. હિંદુસ્તાનમાં એવો જમાનો હતો કે જ્યારે નોકરો એક જ જગ્યાએ પેઢી દર પેઢી કામ કરતા. તેઓ જ્યાં કામ કરતા ત્યાંના જ કુટુંબના અંગ તરીકે ગણાતા, અને માન પામતા. શેઠના દુઃખે તેઓ દુઃખી થતા અને શેઠ તેના દુઃખસુખમાં સાથી રહેતા. એમ ચાલતું હતું ત્યારે હિંદુસ્તાનનો સંસાર ઘણો સરળ મનાતો હતો, અને હજારો વર્ષ સુધી એવા ધોરણ ઉપર રહી ટકી શક્યો. હજી પણ આ ભાવનાનો નાશ નથી થયો. જ્યાં આવી યોજના રહે છે

ત્યાં ત્રીજા માણસનું કે પંચનું ભાગ્યે જ કામ પડે છે. શેઠ નોકર વચ્ચેના સવાલોનો નિકાલ એ બંને સાથે મળીને જ કરી લે છે. એકબીજાની ગરજ ઉપર પગારના વધારાઘટાડાનો આધાર આમાં હતો જ નહિ. નોકરોની અછત જાણીને નોકરો વધારે પગાર માગતા નહિ, અને નોકરોની છત સમજીને શેઠ પગાર ઘટાડતા નહિ. આ ધોરણમાં અરસપરસની લાગણીને, મર્યાદાને, વિનયને, પ્રીતિભાવને પ્રધાનપદ હતું, અને આ ધર્મ અવ્યવહારિક નહોતો ગણાતો, પણ સામાન્યપણે આપણી ઉપર સત્તા ભોગવતો હતો. અને એ શુદ્ધ ન્યાયના કાયદાને વશ થઈને વર્તનારી આ પ્રજાની અંદર સેંકડો મહાભારત કાર્યો થઈ ગયાં છે, એવો આપણી પાસે ઐતિહાસિક પુરાવો છે. આ પૂર્વના કે પ્રાચીન ન્યાય.

પશ્ચિમમાં હાલ આથી ઊલટું વર્તી રહ્યું છે. પશ્ચિમના બધા માણસોને આ આધુનિક ન્યાય ગમે છે એમ નથી માનવાનું. પશ્ચિમમાં એવા ઘણા સાધુપુરુષો પડ્યા છે કે જે પ્રાચીન ધોરણને સ્વીકારીને પોતાનું નિર્દોષ જીવન ગુજારે છે. છતાં પશ્ચિમની પ્રધાન પ્રવૃત્તિમાં હાલ લાગણીને કે દયાને જરાયે અવકાશ નથી. શેઠ પોતાની સગવડ પ્રમાણે પગારનું ધોરણ રાખે એ ન્યાય ગણાય છે. સામાની હાજતનો વિચાર કરવાની જરૂર ગણાતી જ નથી. મજૂર પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે શેઠના ધંધાનો વિચાર કર્યા વિના માગી શકે છે અને એ ઇન્સાફ ગણાય છે. સૌએ પોતપોતાનું સંભાળી લેવું અને બીજાઓ તેઓનો વિચાર કરવા બંધાયેલા નથી, એ ઇન્સાફ ગણાય છે. એ ધોરણથી યુરોપમાં હાલમાં ચાલતી લડાઈ ચાલી રહી છે. શત્રુને ગમે તે પ્રકારે વશ કરવામાં

મર્યાદાની જરૂર નથી જણાતી. પ્રાચીન સમયમાં પણ આવાં યુદ્ધ તો થયાં હશે. પણ તેમાં પ્રજા સંડોવાતી ન હતી. આ અઘોર ન્યાય આપણે હિંદુસ્તાનમાં દાખલ ન કરીએ એ ઇચ્છવા જેવું છે. પોતાનું બળ સમજીને માલિકોનો વિચાર કર્યા વિના જ્યારે મજૂરો માગણી કરશે ત્યારે તેઓએ આધુનિક રાક્ષસી ન્યાય સ્વીકાર્યો ગણાશે. માલિકો મજૂરની માગણી ઉપર ધ્યાન નથી દેતા તેમાં તેઓએ અજાણ્યે અને ભૂલથી પણ રાક્ષસી ન્યાય સ્વીકાર્યો છે. મજૂરોની સામે માલિકોની એકત્રતા એ કીડીઓની સામે હાથીઓનું મંડળ ઊભું કર્યા બરોબર છે. ધર્મનો વિચાર કરતાં માલિકોએ મજૂરોની સામે થતાં થરથરવું જોઈએ. મજૂરોનો ભુખમરો એ માલિકોનો લાગ છે, આવો ન્યાય હિંદુસ્તાનમાં પૂર્વે માણસોએ જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકાર્યો હોય એમ જણાતું નથી. જે ન્યાયની અંદર કોઈને નુકસાન થાય જ નહિ એ જ ન્યાય હોય. અમે તો નિશ્ચયપૂર્વક આશા રાખેલી છે કે આ ગરવી ગુજરાતની રાજધાનીના શ્રાવક અથવા વૈષ્ણવ ધર્મ સ્વીકારનારા માલિકો મજૂરોને નમાવવામાં, તેઓને હઠપૂર્વક ઓછું આપવામાં કદી પોતાની જીત સમજશે નહિ. અમે માની લઈએ છીએ કે આ પશ્ચિમનો વાયરો જેટલા ઝપાટાથી વાયો છે તેટલા જ વેગથી વીખરાઈ જશે. વીખરાય કે ન વીખરાય, પણ અમે મજૂરોને હાલ પશ્ચિમમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિ શીખવવા માગતા નથી. અમે તો તેઓને આપણા દેશનો જૂનો ન્યાય, જેવો આપણે જાણ્યો છે તેવો ન્યાય, પાળી પળાવી તેઓના હક સાબિત કરવામાં મદદ કરવા ઇચ્છીએ છીએ.

હાલના પશ્ચિમના ન્યાયથી થયેલાં કેટલાંક માઠાં પરિણામોના દાખલા આવતા અંકમાં વિચારીશું.

૭

દક્ષિણ આફ્રિકા એક મહાન અંગ્રેજી સંસ્થાન છે. ત્યાં ગોરા લોકોનો વસવાટ ચારસેં વર્ષથી ચાલે છે. તેઓને સ્વરાજ્યની સત્તા છે. ત્યાંની રેલવેમાં ઘણા ગોરા મજૂરો છે. આ મજૂરોને પોતાના પગાર વિષે ગેરઇન્સાફ થતો હતો. પણ મજૂરોએ માત્ર પોતાના પગારનો વિચાર કરવાને બદલે આખી રાજ્યસત્તા લેવાનો વિચાર કર્યો. આ ગેરઇન્સાફ હતો, રાક્ષસી ન્યાય હતો. આને પરિણામે સરકાર તથા મજૂરો વચ્ચે ઝેર વધ્યું ને દક્ષિણ આફ્રિકામાં ચોમેર ભય ફેલાયો. કોઈને પોતાની સલામતી નહિ જણાઈ. છેવટે ધોળે દહાડે બન્ને પક્ષ વચ્ચે મારામારી પણ થઈ ને કેટલાક નિર્દોષ માણસ માર્યા ગયા. ચોમેર લશ્કરી સિપાહીઓ ફરી વળ્યા. બન્નેએ ખૂબ ગુમાવ્યું. બન્નેનો વિચાર એકબીજાને હરાવવાનો હતો. કોઈને શુદ્ધ ઇન્સાફની ગરજ ન હતી. બન્ને એકબીજાની વાતો વધારીને કરતા હતા. પરસ્પરની લાગણીની દરકાર એકે પક્ષને ન હતી.

આમ ચાલતું હતું તે જ વેળા આપણા મજૂરો શુદ્ધ ન્યાય જાળવતા હતા. જ્યારે ઉપરની હડતાળ પડી ત્યારે ૨૦,૦૦૦ હિંદી મજૂરોની હડતાળ જારી હતી. આપણે ત્યાંની સરકાર સામે શુદ્ધ ન્યાયને સારુ લડતા હતા. આપણા મજૂરોનું હથિયાર સત્યાગ્રહ હતું. તેઓને સરકારની ઉપર વેરભાવ ન હતો, તેઓ સરકારનું બૂરું નહોતા ઇચ્છતા, તેઓને સરકારને પદભ્રષ્ટ કરવાનો લોભ ન હતો. તેઓની હડતાળનો લાભ ઉપરના ગોરા લેવા ચાહતા હતા. આપણા મજૂરોએ તેમ કરવા ના પાડી. તેઓએ કહ્યું : ‘ અમારી લડત તો સત્યાગ્રહની

છે. અમે સરકારને કનડવા નથી લડતા. એટલે તમે લડો છો તે દરમ્યાન અમે અમારી લડત મોકૂફ રાખીશું.' આમ કહી આપણા મજૂરોએ હડતાળ બંધ કરી. આને આપણે શુદ્ધ ન્યાય કહીએ. છેવટે આપણા મજૂરોની જીત થઈ ને તેમાં સરકારને પણ જશ મળ્યો, કેમ કે આપણી માગણી સ્વીકારવામાં ન્યાય હતો. આપણા મજૂરોએ લાગણીને સ્થાન આપ્યું, સામેનાની ભીડનો તેઓએ લાભ ન લીધો. લડાઈને અંતે સરકાર તથા પ્રજા વચ્ચે વેર વધવાને બદલે પ્રેમભાવ વધ્યો, આપણું માન વધ્યું. આમ શુદ્ધ ન્યાયથી થયેલી લડત બન્ને પક્ષને લાભદાયી નીવડે છે.

તે જ ધોરણે આપણે ન્યાયની બુદ્ધિથી આપણી લડત ચલાવીશું, માલિકો ઉપર વેરભાવ નહિ રાખીએ ને હમેશાં હક ઉપર જ રહીશું તો આપણે જીતીશું એટલું જ નહિ, પણ માલિકો અને મજૂરો વચ્ચે પ્રેમ વધશે.

ઉપરના દાખલામાંથી બીજું આપણે એ જોઈએ છીએ કે સત્યાગ્રહમાં બંને પક્ષને સત્યાગ્રહી હોવાની જરૂર નથી. એક પક્ષ સત્યાગ્રહી રહે તોપણ છેવટે સત્યાગ્રહનો જય થાય છે. ને શરૂઆતમાં ઝેર વાપરી લડે તેનું ઝેર પણ, પોતાના ઝેરની સામે ઝેર ન મળવાથી, સુકાઈ જાય છે. માણસ પોતાનું જોર હવામાં કાઢવા જાય તો તેનો હાથ ઊતરી જાય છે; તેમ ઝેર પણ જો સામે ઝેર મળે તો જ વધી શકે છે.

તેથી આપણે ચોક્કસપણે જાણી શકીએ છીએ કે આપણે દૃઢતાથી લડીશું ને હિંમત નહિ મેલીએ તો આપણને અંતે જય મળવાનો જ છે.

આવતી કાલે કેટલાક સત્યાગ્રહીઓના દાખલા વિચારીશું.

૮

દુનિયામાં પ્રખ્યાત થઈ ગયેલા સત્યાગ્રહીઓનું વર્ણન આપણે આ અંકમાં નથી કરવાના, પણ આપણા જેવા જ માણસો કેટલું દુઃખ સહન કરી શક્યા છે એ જાણવું આપણને વધારે ફાયદાકારક અને વધારે દૃઢ બનાવનારું થઈ પડશે. ઇમામ હસન અને હુસેન એ મહા ધીર વીર સત્યાગ્રહી થઈ ગયા. તેમના નામને આપણે પૂજીએ છીએ, પણ તેમના સ્મરણથી આપણે સત્યાગ્રહી નથી થતા. આપણને લાગી જાય છે કે તેઓની શક્તિ અને આપણી શક્તિ વચ્ચે શો મુકાબલો? એવું જ સ્મરણ કરવા યોગ્ય નામ ભક્ત પ્રહ્લાદનું છે. પણ આપણે બધાં એની ભક્તિ, એની દૃઢતા, એનું સત્ય, એનું શૌર્ય ક્યાંથી કાઢીએ એમ આપણને લાગી આવે છે અને છેવટે હતા તેવા ને તેવા રહી જઈએ છીએ. તેથી આ સમયે આપણા જેવા જ માણસોએ શું કર્યું છે તેનો ખ્યાલ કરીએ. આવો સત્યાગ્રહી હરબતસીંગ હતો. હરબતસીંગ ૭૫ વર્ષનો ડોસો હતો. તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં ૭ રૂપિયાના પગારથી પાંચ વર્ષ સારુ બંધાઈને ખેતરોમાં મજૂરી કરવા ગયેલો. જ્યારે ગયા અંકમાં વર્ણવી ગયા તે ૨૦,૦૦૦ હિંદીઓની હડતાલ પડી ત્યારે હરબતસીંગ પણ તેમાં દાખલ થયો. કેટલાક હડતાલિયાને જેલ મળી હતી. તેમાં આ હરબતસીંગ પણ આવ્યો. તેના સાથીઓએ તેને વીનવ્યો. તેને કહ્યું: 'તમારું કામ આ દુઃખદરિયામાં પડવાનું છે નહિ. તમે જેલને લાયક નથી. તમે આવી લડતમાં દાખલ નહિ થાઓ તેથી કોઈ પણ તમારી તરફ આંગળી કરી શકે તેમ

નથી.' હરબતસીંગે જવાબ આપ્યો: 'તમે બધા જ્યારે આપણા માનને ખાતર આટલું દુઃખ સહન કરો છો ત્યારે મારે બહાર રહીને શું કરવું હતું? હું આ જેલમાં રહીને મરૂં તોપણ શું?' અને ખરે હરબતસીંગ એ જ જેલમાં મરણ પામ્યો અને અમર થઈ ગયો. તે જેલની બહાર મુઓ હોત તો તેનો કોઈએ ભાવ ન પૂછ્યો હોત. તે જેલમાં મુઓ તેથી તેની લાશની કોમે માગણી કરી અને તે લાશની પાછળ સેંકડો હિંદી સ્મશાનભૂમિએ ગયેલા.

જેમ હરબતસીંગ તેમ જ ટ્રાન્સવાલના વેપારી અહમદ મહમદ કાછલિયા છે. ઈશ્વરની મહેરબાનીથી તે હજુ જીવતા છે, અને હિંદી કોમને સંઘરીને તેનું નાક સાબિત રાખીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં બિરાજે છે. જે લડતમાં હરબતસીંગે પોતાના શરીરનો ભોગ આપ્યો તે જ લડતમાં શેઠ અહમદ મહમદ કાછલિયા કેટલીક વેળા જેલમાં ગયા છે. પોતાનો વેપાર હતો તેનો નાશ થવા દીધો, અને અત્યારે પોતે ગરીબીમાં રહે છે છતાં સર્વ ઠેકાણેથી માન પામી રહ્યા છે. અનેક સંકટો સહન કરીને પણ તેમણે પોતાની ટેક રાખી.

પણ જેમ એક બુઢ્ઢો મજૂર અને એક મધ્યમ વયના પ્રસિદ્ધ વેપારી પોતાના વચનને ખાતર ઝૂઝ્યા, અનેક કષ્ટો સહન કર્યાં, તેમ જ એક જુવાન સત્તર વર્ષની બાળાએ પણ કર્યું. તેનું નામ વાલિયામા હતું. તે પણ એ જ લડતમાં કોમની ટેકને સારુ જેલમાં ગઈ. ગઈ ત્યારે તાવથી પીડાતી હતી. જેલની અંદર તાવ વધ્યો. જેલરે જેલ છોડવાનું સૂચવ્યું. વાલિયામાએ જેલ છોડવાની ના પાડી, અને દઢતા-

પૂર્વક જેલ પૂરી કરી. જેલમાંથી નીકળીને ચોથે કે પાંચમે દિવસે મરણ પામી.

આ ત્રણેનો શુદ્ધ સત્યાગ્રહ હતો. ત્રણેએ દુઃખો સહન કરી, જેલમાં પણ જઈ પોતાની ટેક પાળી. આપણી ઉપર આવું કશુંયે વાદળ નથી. આપણે કસમ પાળવામાં ભારેમાં ભારે દુઃખ તો એ જ સહન કરવાનું રહ્યું છે કે, આપણી કંઈક મોજમજા ઓછી કરવી અને આપણને આજ સુધી મળતો આવ્યો છે તે પગાર વિના સુખેદુઃખે રહેવું. એ કંઈ ભારે વાત નથી. જે કામ આ જમાનામાં આપણા જ ભાઈઓ અને બહેનો કરી શક્યાં તેના જેવું કંઈક આપણને કરવું મુશ્કેલ ન હોવું જોઈએ.

આ વિષયનો થોડો વધારે વિચાર આવતા અંકમાં કરીશું.

૯

ગઈ કાલે આપણે ત્રણ સત્યાગ્રહીઓના દાખલા વિચાર્યા. પણ એ લડતમાં તેવા ત્રણ જ સત્યાગ્રહી હતા એમ નહિ. ૨૦,૦૦૦ માણસ એકી વખતે કામકાજ વિનાના થઈ પડ્યા હતા, અને આ સ્થિતિ બાર દિવસમાં પૂરી નહોતી થઈ. આખી લડત તો સાત વર્ષ સુધી ચાલી અને તેટલા કાળ સુધી સેંકડો માણસો અધ્ધર જીવે રહેલા અને પોતાની ટેક સાચવેલી. ૨૦,૦૦૦ મજૂરો લગભગ ત્રણ માસ સુધી ઘરબાર વિના અને પગાર વિના રહેલા. ઘણાએ પોતાનો થોડોઘણો માલ હતો તે વેચી નાંખેલો. પોતાનાં ઝૂંપડાં તજ્યાં, પોતાના

ખાટલાગોદડાં, જાનવરો વગેરે વેચી નાંખ્યાં અને કૂચ કરવા નીકળી પડયા. તેમાંના સેંકડોએ કેટલાક દહડા સુધી વીસ વીસ માઇલની મજલ કીધી અને માત્ર પોણો શેર આટાની રોટલી અને અઢી રૂપિયાભાર ચીની ઉપર પોતાના દિવસો ગુજાર્યા. આમાં હિંદુ પણ હતા અને મુસલમાન પણ હતા. એમાંના એક મુંબઈની જુમામસ્જિદના મુઆઝિમના ફરજંદ છે. તેમનું નામ ઇમામસાહેબ અબદુલ કાદર બાવઝીર છે. જેમણે કોઈ દિવસ દુઃખ સહન નહોતું કર્યું તેમણે જેલનું દુઃખ સહન કર્યું, અને જેલમાં રહીને રસ્તાઓ સાફ કરવાની, પથ્થર ફોડવાની વગેરે મજૂરી કરી, અને મહિનાઓ લગી અતિશય સાદા અને નીરસ ખોરાક ઉપર રહ્યા. અત્યારે તેમની પાસે ફૂટી બદામ સરખી પણ નથી. એવા જ સુરત જિલ્લાના દાદામિયાં કાજી છે. એ મદ્રાસ તરફનાં બાળકો સત્તર વર્ષની અંદરની ઉમરના નારાયણ સ્વામી અને નાગાપાન તેમણે પોતાની જિંદગીનો ભોગ દીધો, તડકા સહન કર્યા પણ તે પાછા હઠયા નહિ.

આપણે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે એ જ લડાઈની અંદર, જે સ્ત્રીઓએ કોઈ દિવસ મજૂરી નહિ કરી હતી, તે સ્ત્રીઓ ફેરી કરવાને નીકળી હતી, અને જેલની અંદર ધોબણનું કામ કર્યું હતું.

આ દાખલાઓનો વિચાર કરતાં એવો કયો મજૂર આપણામાં હશે કે જે પોતાની ટેકને જાળવવા ખાતર સાધારણ અગવડ સહન કરવાને તૈયાર ન હોય ?

અમે જોઈએ છીએ કે માલિકોએ સૂચનાપત્ર કાઢયાં છે તેમાં ક્રોધના આવેશમાં આવી જઈને કેટલીક ન છાજે

એવી વાતો લખેલી છે, કેટલીક વાતોને જાણ્યે કે અજાણ્યે વધારી છે, અને કેટલીકને મરોડ આપવામાં આવ્યો છે. ક્રોધની સામે આપણાથી ક્રોધ તો થાય જ નહિ. તેમાં આવેલી ગેરમુનાસબ હકીકત સુધારવી, એ પણ ઠીક જણાતું નથી. માત્ર એટલું જ કહેવું બસ છે કે તેમાં આવેલા લખાણોથી દોરવાઈ પણ ન જવું, તેમ ખિજાઈ પણ ન જવું. મજૂરોના સલાહકારોની ઉપર કેટલાક આરોપો મુકાયેલા છે તે ખરા હશે તો તેનો જવાબ અહીંયાં આપવાથી ખોટા ઠરવાના નથી. તે ગેરવાજબી છે એમ અમે જાણીએ છીએ. અહીં જવાબ આપીને ગેરવાજબીપણું સિદ્ધ ન કરતાં અમારા ભવિષ્યના વર્તન ઉપર તેની સાબિતીનો આધાર રાખીશું.

આવતી કાલે આ પ્રસંગને લગતું કંઈક વિચારીશું.

૧૦

આપણી આ સ્થિતિમાં ઉપરના સવાલનો વિચાર કરવો એ બહુ જરૂરનું છે. લૉક-આઉટને લગભગ પંદર દિવસ થયા એટલામાં કોઈ કહે છે અમારી પાસે ખાવાનું નથી, કોઈ કહે છે અમે ભાડું સરખું પણ નથી આપી શકતા. ઘણાખરા મજૂરોના ઘરોની સ્થિતિ ઘણી ખરાબ જોવામાં આવી છે. તેમાં હવાઅજવાળું નથી હોતાં. ઘરો જૂનાં થઈ ગયેલાં જોવામાં આવે છે. આસપાસ ગંદકી પુષ્કળ છે. તેઓનાં અંગ ઉપર સ્વચ્છ કપડાં જોવામાં નથી આવતાં. કેટલાક ધોબીનું ખર્ચ નથી આપી શકતા, તેથી મેલાં કપડાં પહેરે છે;

અને કેટલાક કહે છે કે તેઓ સાબુનું ખર્ચ નથી કરી શકતા. મજૂરોનાં છોકરાં રખડે છે. તેઓ તાલીમ વિનાનાં રહે છે અને કેટલાક તો પોતાનાં કુમળાં બાળકોને પણ કમાણીને અર્થે વાપરે છે. આટલી બધી કંગાલ હાલત ખરેખર શોક-જનક છે. અને તેનું ઓસડ ૩૫ ટકાનો વધારો એ જ નથી. બમણા પગાર થાય એ છતાં, બીજા ઇલાજો ન લેવાય તો, સ્થિતિ કંગાલ રહેવાનો સંભવ છે. આવી કંગાલિયતનાં ઘણાં કારણો છે. તેમાંનાં કેટલાંક આપણે આજે વિચારીશું. મજૂરોને પૂછતાં અમે જોઈએ છીએ કે તેઓ પૈસાની તંગી આવે ત્યારે દર રૂપિયે એક આનાથી શરૂ કરીને ચાર આના સુધીનું વ્યાજ દર માસે આપે છે. આ કમકમાટી ઉપજાવે એવી વાત છે. આવું વ્યાજ જે માણસ એક વખત પણ આપે તેને છૂટવું મહામુશ્કેલ છે. જરા વિચારીએ. સોળ રૂપિયા ઉપર દર રૂપિયે એક આના લેખે સોળ આના વ્યાજ થયું. આટલું વ્યાજ આપનાર, મુદ્દલ જેટલું વ્યાજ એક વરસ ને ચાર મહિનાની અંદર ભરી દે છે. આ પોણોસો ટકા વ્યાજ થયું. બારથી સોળ ટકા વ્યાજ આપવું પડે તે પણ આકરું ગણાય છે, તો પોણોસો ટકા આપનારો માણસ કેમ ઊભો થઈ શકે? રૂપિયા ઉપર ચાર આના આપનારનું તો પૂછવું જ શું? એ માણસને મહિનાના સોળ રૂપિયા ઉપર ચાર રૂપિયા ભરવા પડે અને ચાર મહિનામાં તો મુદ્દલ જેટલા આપવા પડે. આ વ્યાજ ત્રણસેં ટકા લેખે થયું. આવાં વ્યાજ ભરનારા માણસો હમેશાં કરજમાં જ રહે છે અને તેમાંથી નીકળી શકતા નથી. વ્યાજનો માર મહમ્મદ પેગમ્બરે ભારે જોયેલો તેથી જ આપણે કુરાને શરીફની અંદર

વ્યાજને વિષેની સખ્ત આયતો વાંચીએ છીએ. તેવાં જ કારણોથી હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં દામદુપટનો ન્યાય દાખલ થયો હોવો જોઈએ. આ લડતને અંગે જો હિન્દુ અને મુસલમાન બધા મજૂરો આવાં સખ્ત વ્યાજ નહિ ભરવાના કસમ લેશે તો તેઓની ઉપરથી ભારે બોજો ઊતરશે. બાર ટકાથી વધારે વ્યાજ કોઈએ પણ નહિ આપવું જોઈએ. કોઈ એમ કહેશે આ વાત તો ઠીક છે, પણ વ્યાજે લેવાયેલા છે તે કેમ ભરીએ? એ તો હવે જિંદગીભર ચોટેલી વસ્તુ છે. આવી સ્થિતિનો સારામાં સારો રસ્તો તો એ જ છે કે, મજૂર લોકોની અંદર એવાં મંડળો ઊભાં કરવાં કે જેથી એકબીજાને પૈસાની પણ મદદ મળી શકે. કેટલાકની સ્થિતિ એવી જોવામાં આવી છે કે જેઓ પોતાના વ્યાજના બોજા તળે કચરાઈ રહેલા ભાઈને મુક્ત કરી શકે છે. બહારના માણસો આમાં ઓછા જ વચમાં પડશે. જેને આપણી ઉપર પૂરો ઇતબાર છે તે જ મદદ કરી શકે. ગમે તેવું સાહસ કરીને પણ આ મહા-દુ:ખમાંથી મજૂરોએ છૂટવાની જરૂર છે. આવાં વ્યાજ આપવાં એ કંગાલિયતનું ભારે કારણ છે. બીજાં બધાં કદાચ તેનાથી ઊતરતાં હશે. તેનો વિચાર હવે પછી કરીશું.

૧૧

જેમ જેમ દહાડા જતા જાય છે તેમ તેમ મજૂરોને ભમાવનારી પત્રિકાઓ પણ નીકળ્યાં કરે છે. વળી એમ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે મંગળવારે લોક-આઉટ બંધ થવાનો છે, અને જે મજૂરો કામે ચઢે તેમને લેવામાં આવશે.

વળી એમ પણ સાંભળવામાં આવ્યું છે કે પાંચ અને પાંચ કરતાં વધારે મજૂરો લાવનાર મજૂરને કંઈક ઇનામ પણ આપવામાં આવશે. આ બન્ને હિલચાલની સામે કાંઈ કરવા જેવું ન હોય. બીજા માણસોને રોકીને મજૂરોને મિલમાં પાછા દોરવાનો માલિકોને અધિકાર છે. પણ મજૂરોની શી ફરજ છે? મજૂરોએ જણાવ્યું કે તેઓને સારુ વીસ ટકાનો વધારો બસ નથી. તેઓએ તે બાબતની નોટિસો પણ આપી. તેઓએ ૩૫ ટકાથી ઓછો વધારો નહિ લેવાના કસમ પણ ખાધા છે. હવે આવી સ્થિતિમાં આવેલો મજૂર પોતાની ટેક, પોતાનું નામ, પોતાની મર્દાનગી છોડયા વિના ૩૫ ટકા વધે નહિ ત્યાં સુધી પાછો ન જઈ શકે. પણ એવો સંભવ છે કે મજૂરમાત્રને આવી ટેક ન હોય, મજૂરમાત્રે આવા કસમ પણ ન લીધા હોય. કેટલાક મજૂરો ગુજરાત બહારના છે. તેઓ આપણી સાંજની સભાઓમાં પણ ન આવતા હોય એવો સંભવ છે. તેઓ પણ ૨૦ ટકાના વધારાથી કામે ચઢે તો આપણે ખોટું માનીએ. આવા અજ્ઞાન મજૂરોને શોધી કાઢી તેઓને ખરી દશાનું જ્ઞાન આપવું એટલી અને એટલી જ આપણી ફરજ છે. દરેકે યાદ રાખવું જોઈએ કે એવાઓની ઉપર પણ કોઈ પ્રકારનું દબાણ ન થવું જોઈએ.

મંગળવારે એટલે આવતી કાલે સવારના સાડાસાત વાગ્યે આપણે હમેશની જગ્યાએ મળવાના છીએ. માલિકોના મિલ ઉઘાડવાની લાલચમાં કોઈએ નહિ પડવાનો સારામાં સારો રસ્તો એ છે કે દરેકે સવારના સાડાસાત વાગ્યે જ્યાં મળીએ છીએ ત્યાં હાજરી આપવી એટલું જ નહિ, પણ

જેઓ આજ સુધી નથી આવેલા એવા અજ્ઞાત અને પરદેશી મજૂરો છે તેમને પણ શોધી કાઢવા. તેમને આમંત્રણ આપવું અને તે સભામાં લઈ આવવા. આ લાલચના દિવસોમાં સહુને ઘણા વિચારો આવશે. રોજગાર કરનારને બિનરોજગાર રહેવું મહાદુઃખદાયક હોય છે. આવા બધાને સભામાં આવવાથી કંઈક ધીરજ મળશે. જેઓ પોતાની શક્તિનો ખ્યાલ રાખી શકે છે તેઓને બિનરોજગાર રહેવાપણું રહેતું નથી. હકીકતમાં મજૂર એટલો બધો સ્વતંત્ર છે કે, તેને જો પોતાની દશાનું ભાન આવે તો નોકરી જવાથી કદી અકળામણ આવે જ નહિ. પૈસાદારની મૂડીનો અંત આવે, તે ચોરાઈ જાય, ખોટે રસ્તે વપરાતાં પળવારમાં ખૂટી જાય, પોતાની ખોટી ગણતરીથી પૈસાદારને દેવાળું પણ કાઢવું પડે. પણ મજૂરની મૂડી અખૂટ છે, ન ચોરાય તેવી છે, અને તેને મનમાન્યું વ્યાજ હમેશાં મળ્યાં કરે છે. તેના હાથ અને પગ, મજૂરી કરવાની શક્તિ, એ તેની અખૂટ મૂડી છે, અને તેની મજૂરી એ વ્યાજ છે. વધારે શક્તિ વાપરનારો મજૂર સહેજે વધારે વ્યાજ લઈ શકે છે એવો સીધો ન્યાય છે. આળસુ મજૂરને જરૂર ભૂખે મરવું પડે છે. તેને નિરાશા થાય. ઉદ્યોગીને પળવાર પણ ચિંતા ભોગવવાનું કારણ નથી. સહુ મંગળવારે સવારે વેળાસર આવજો અને ત્યાં તમે કેવા સ્વતંત્ર છો તેનું વધારે ભાન મેળવી શકશો.

૧૨

આજથી નવું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. માલિકોએ લૉક-આઉટ બંધ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે અને જેને ૨૦ ટકાનો

વધારો લઈને જવું હોય તેને લેવા પોતાની ઇચ્છા બતાવી છે. એટલે હવે માલિકોનો લૉક-આઉટ મટીને મજૂરોની હડતાલ આજથી શરૂ થાય છે. માલિકોના આ ઠરાવની જાહેર ખબર તમે સૌએ જોઈ છે. તેમાં તેઓ લખે છે કે ઘણા મજૂરો ચઢવા તૈયાર છે. એમ છતાં તેઓના લૉક-આઉટને લીધે ચઢી શક્યા નથી. મજૂરોનો હમેશાં થતો મેળાવડો અને તેઓના કસમ વચ્ચે અને માલિકોને મળેલી ખબર વચ્ચે કાંઈ મળતાપણું જોવામાં આવતું નથી. યા તો માલિકોને મળેલી ખબર સાચી છે અથવા તો મજૂરો હમેશાં મેળાવડામાં હાજર થાય છે અને તેઓએ કસમ લીધેલા છે એ સાચું છે. મજૂરોએ કસમ લેતા પહેલાં દરેક બાબતનો વિચાર કર્યો છે, અને હવે તેઓથી ગમે તેવી લાલચ મળે અને ગમે તેટલું દુઃખ થાય તોપણ ૩૫ ટકાનો વધારો મળ્યા વિના કામ ઉપર ન જ ચઢી શકાય. આમાં તેઓનું ઈમાન રહેલું છે. એક તરફ વચન અને બીજી તરફ લાખો રૂપિયા, એ બંનેની સરખામણી કરો તો તેમાં વચનનું વજન ચઢી જવાનું છે. આ વાતને મજૂરો ગોખી રાખશે એવી અમારી ખાતરી છે. મજૂરોને ચઢવાનો પોતાના વચનને વળગી રહેવા સિવાય ઇલાજ છે જ નહિ, અને અમારી તો ખાતરી છે કે જો મિલમાલિકો સમજે તો તેઓની ઉન્નતિ પણ મજૂરોના કસમ પાળવામાં રહેલી છે. જેઓ પોતાના કસમ નહિ પાળી શકે તેવા માણસો પાસેથી મજૂરી લઈને છેવટે તો માલિકો પણ ફાયદો નથી ઉઠાવવાના. ધાર્મિક વૃત્તિવાળો માણસ બીજાની પ્રતિજ્ઞા તોડાવવામાં કદી રાજી થાય નહિ, કદી ભાગ લે નહિ, છતાં અત્યારે આપણને માલિકોની ફરજ વિચારવાને અવકાશ નથી. તેઓ પોતાની

ફરજ સમજે છે. આપણે તો માત્ર તેઓને વીનવી શકીએ, પણ મજૂરોને પોતાની ફરજ આ વખતે સંપૂર્ણ રીતે વિચારી લેવાની જરૂર છે. આવો અવસર ફરી પાછો નથી આવવાનો.

મજૂરો કસમ તોડીને શું મેળવવાના છે, એ જરા વિચારીએ. આ સમયે હિન્દુસ્તાનમાં ઈમાનદાર માણસને ગમે તે જગ્યાએ હોંશિયારીપૂર્વક મજૂરી કરે તો વીસ પચીસ રૂપિયા મળી રહે છે. એટલે મજૂરોને ભારેમાં ભારે ધક્કો તો એટલો જ પહોંચી શકે કે માલિકો હમેશને સારુ તેઓનો ત્યાગ કરે અને તેઓને બીજી જગ્યાએ નોકરી શોધવી પડે. વિચારવાન મજૂર સમજી લે કે થોડા દિવસના પ્રયાસથી તે પોતે ગમે ત્યાં નોકરી મેળવી શકશે. પણ એવું અંતિમ પગલું માલિકો ભરવા નથી જ માગતા એ અમારી ખાતરી છે. મજૂરો પોતાની પ્રતિજ્ઞામાં ચુસ્ત રહેશે તો કઠણમાં કઠણ હૃદય પણ પીગળવાનું છે.

એવો સંભવ છે કે ગુજરાતની બહારના મજૂરોને (ઉત્તરમાંથી આવેલા અને દક્ષિણમાંથી એટલે મદ્રાસથી આવેલા મજૂરોને) આ લડતનો પૂરો ખ્યાલ નથી. આપણે સાર્વજનિક કાર્યોમાં હિન્દુ, મુસલમાન, ગુજરાતી, મદ્રાસી, પંજાબી એવા ભેદ રાખતા નથી, રાખવા ઇચ્છતા નથી. આપણે એક જ છીએ, અથવા થવા માગીએ છીએ. તેથી આવા ગુજરાતની બહારથી આવેલા મજૂરોને આપણે દિલસોજીપૂર્વક આ લડતનું ખરું જ્ઞાન આપવું જોઈએ, અને તેઓને પણ સમજાવવા જોઈએ કે આપણી સાથે રહેવામાં તેઓનો અને બધાનો લાભ સમાયેલો છે.

૧૩

એવી અફવા આવેલી છે કે, ઘણા મજૂરો કામ ઉપર ચઢવાને તૈયાર છે, પણ બીજાઓ તેમને જોરજુલમ કરીને મારની બીક આપીને રોકી રાખે છે. અમારી પ્રતિજ્ઞા દરેક મજૂરોએ યાદ રાખવાની જરૂર છે કે જો મજૂરો બીજાઓની ઉપર દાબ મૂકી તેમને ધમકાવીને કામે જતાં અટકાવે તો અમારાથી મદદ ન થઈ શકે. આ લડતમાં જે પોતાની ટેક રાખશે તે જ જીત્યો છે. કોઈની પાસે ટેક પરાણે નથી રખાવી શકાતી. એ વસ્તુ જ એવી છે કે જે પરાણે ન થઈ શકે. ટેક રાખીને આપણે આગળ વધવા માગીએ છીએ. બીકનો માર્યો જે માણસ કાંઈ કામ ન કરે તે માણસ શાની ઉપર આગળ વધી શકે? તેની પાસે કંઈ રહ્યું જ નથી. એટલે દરેક મજૂરે યાદ રાખવાની જરૂર છે કે કોઈ પણ બીજા મજૂરની ઉપર કોઈ પ્રકારનું દબાણ કરવું જ નહિ. જો દબાણ કરવામાં આવે તો આખી લડત નબળી પડી જઈને તૂટી જવાનો સંભવ છે. મજૂરોની લડતનો આધાર કેવળ તેઓની માગણીના અને તેઓના કાર્યના ન્યાયની ઉપર રહેલો છે. જો માગણી ગેરવાજબી હોય તો મજૂરો જીતી ન શકે. માગણી વાજબી હોય પણ માગેલું મેળવવામાં અન્યાય વાપરે, જૂઠું બોલે, ફિસાદ કરે, બીજાઓને દબાવે, આળસ કરે અને તેથી સંકટ ભોગવે તોપણ તે હારી જાય. કોઈની ઉપર દાબ ન મૂકવો અને પોતાના ભરણપોષણ જોગી મજૂરી કરવી, એ આ લડતની અંદર ઘણી જ જરૂરી વસ્તુઓ છે.

જેમ ધનવાનનું હથિયાર પૈસો છે તેમ મજૂરનું મજૂરી છે. જો ધનવાન ધન ન વાપરે તો ભૂખે મરે તેમ જ મજૂર પોતાનું ધન – મજૂરી – ન વાપરે – ન કરે તો પોતે ભૂખે મરે. મજૂરી ન કરે તે મજૂર જ કહેવાય નહિ. મજૂરી કરતાં શરમાય તે મજૂરને ખાવાનો હક જ નથી. એટલે જો મજૂરો આ મહાન લડતમાં પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાળવા ઇચ્છતા હોય તો તેઓએ મજૂરી કરતાં શીખી લેવું જોઈશે. ફાળા એકઠા કરી નવરા રહી ફાળામાંથી પૈસા લઈ જે પોતાનું પેટ ભરે તેને જીત મેળવવાનો હક નથી. આ લડત મજૂરો પોતાની ટેકને સારુ લડે છે. જેઓ કામ કર્યાં વગર ખાવા માગે છે તેઓ ટેક શું છે તે સમજતા જ નથી એમ કહેવાય. જેને શરમ છે, જેને સ્વમાનની ગરજ છે તે જ ટેક પાળે. જેને જાહેર ફાળાઓમાંથી વગર મહેનતે નભવાનો વિચાર છે તેઓને શરમ છે એમ કોણ ન કહે? એટલે આપણને લાજમ છે કે આપણે કંઈક પણ મજૂરી કરીને આપણું ગુજરાન કરીએ. મજૂર મજૂરી ન કરે તે તો સાકર પોતાની મીઠાશ છોડે એવી વાત થઈ.

આ લડત માત્ર ૩૫ ટકાનો વધારો લેવાની નથી, પણ મજૂરો પોતાના હકને સારુ દુ:ખ સહન કરવા તૈયાર છે એમ બતાવવા સારુ છે. આ લડત આપણી ટેક જાળવવા સારુ છે. આ લડત આપણે સારા થઈએ એવી ઇચ્છાથી ચલાવીએ છીએ. જો આપણે જાહેર પૈસાનો ખોટો ઉપયોગ કરીએ તો સારા થવાને બદલે બગડીએ. એટલે ગમે તે વિચાર

કરીએ તોપણ આપણને જણાશે કે આપણે મજૂરી કરીને જ આપણું પોષણ કરવાનું છે. શીરીનને ખાતર ફરહાદે પથ્થર ફોડ્યા. મજૂરોની શીરીન તેઓની ટેક છે, તેને ખાતર મજૂરો પથ્થર કેમ ન ફોડે? સત્યને ખાતર હરિશ્ચન્દ્ર વેચાયા! પોતાના સત્યને ખાતર મજૂરો મજૂરી કરવામાં દુ:ખ હોય તો તેટલું દુ:ખ સહન ન કરે? ટેકને ખાતર ઇમામ હસન અને હુસેને ભારે દુઃખો ઉઠાવ્યાં. ટેક રાખવા સારુ આપણે કેમ મરવાને પણ તૈયાર ન રહીએ? આપણને ઘેર બેઠાં પૈસા મળે ને આપણે લડીએ તો આપણે લડ્યા એમ કહેવું ખોટું ગણાય. એટલે અમારી ઉમેદ છે કે દરેક ભાઈ પોતાની ટેક જાળવવા સારુ મજૂરી કરી પોતાનું પેટ ભરશે ને દૃઢ રહેશે. આ લડત લંબાશે તો આપણી નબળાઈથી. જ્યાં સુધી મિલમાલિકો માનશે કે મજૂરો મજૂરી નહિ કરે ને છેવટે પડી તો જશે જ, ત્યાં સુધી તેઓને દયા નહિ છૂટે ને તેઓ સામે રહ્યા કરશે. મજૂરો કદી પોતાની હઠ છોડવાના જ નથી એવી ખાતરી તેઓને નહિ થાય ત્યાં સુધી તેઓને દયા નહિ આવે ને તેઓ પોતાનો નફો જતો કરીને સામે રહ્યા કરશે. મજૂરો પોતાની ટેક ગમે તેમ કરતાં નહિ છોડે એવું તેઓને ચોક્કસ લાગશે ત્યારે તેઓને દયા આવશે જ, ને ત્યારે તેઓ મજૂરોને વધાવી લેશે. આજે તો તેઓ એમ માને છે કે મજૂરો મજૂરી તો નથી જ કરવાના, એટલે આજકાલ પડશે. જો મજૂરો પારકા પૈસા ઉપર પોતાની આજીવિકાનો આધાર રાખે તો માલિકો વિચારી લેશે કે એ પૈસા કોઈ દહાડો તો ખૂટશે જ. એમ જાણી તેઓ મજૂરોને દાદ નહિ આપે. મજૂરો જેની પાસે ખાવાનું સાધન નથી તેઓ મજૂરી કરતા થઈ જશે તો માલિકો સમજશે

કે જો તેઓ ઝટ ૩૫ ટકા નહિ આપે તો મજૂરોને ખોઈ બેસશે. આમ લડતને ટૂંકી કરનાર તેમ જ લંબાવનાર આપણે જ છીએ. વધારે દુઃખ હમણાં જ સહન કરીને વહેલો છુટકારો મેળવી શકીએ. દુઃખ સહન ન કરીએ તેમ લડત લંબાવાની જ. આ બધા વિચાર કરી જેઓ નબળા થયા છે તેઓ સબળા થશે એવી અમારી ઉમેદ છે.

ખાસ સૂચના

કેટલાક મજૂરો એમ સમજ્યા છે કે જેઓ નબળા થયા છે તેઓને સબળા થવા સમજાવી શકાતા નથી. આ સમજ તદ્દન ગેરવાજબી છે. જેઓ કંઈ પણ કારણથી નબળા પડ્યા હોય તેઓને વિનયપૂર્વક સમજાવવા એ તમારું ને અમારું બધાનું કામ છે. જેઓ લડત નથી જાણતા તેઓને જ્ઞાન દેવું એ પણ આપણું કામ છે. અમારું તો એમ કહેવું છે કે આપણે કોઈને ધમકી દઈને, જૂઠું બોલીને, મારીને, બીજો કંઈ પણ દાબ મૂકીને રાખવાના નથી. જેઓ સમજાવ્યા ન સમજે તેઓ કામ પર જાય તેથી આપણે તદ્દન નીડર રહેવાનું છે, અને એક માણસ પણ બહાર રહ્યો હશે તેનો અમે કોઈ પણ કાળે ત્યાગ નથી કરવાના.

૧૫

ગાંધીજીની પ્રતિજ્ઞાનો હેતુ ને અર્થ સમજવાની જરૂર છે. પહેલી વાત યાદ રાખવાની એ છે કે તેમનું વ્રત માલિકોની ઉપર અસર ઉપજાવવા સારુ નથી લેવાયું. જો તે હેતુથી લેવાય તો લડતને ધક્કો પહોંચે અને આપણી નામોશી

થાય. માલિકોની પાસેથી આપણે દાદ-ઇનસાફ માગીએ છીએ. તેઓની કેવળ દયા નથી માગતા. વળી જેટલે દરજ્જે દયા માગીએ છીએ, તે દયા મજૂરો ઉપર ભલે થાય. મજૂરોની ઉપર દયા કરવી એ તેઓની ફરજ છે એમ આપણે માનીએ. પણ ગાંધીજી ઉપર દયા કરીને આપણે ૩૫ ટકા લઈએ તો આપણી હાંસી જ થાય અને તે મજૂરોથી સ્વીકારાય નહિ. ગાંધીજી જો માલિકોની સાથેના અથવા તો જનસમાજની સાથેના પોતાના સંબંધનો આવો ઉપયોગ કરે તો પોતાની સ્થિતિનો તે ગેરઉપયોગ થયો ગણાય, ગાંધીજીની પ્રતિષ્ઠા જાય. ગાંધીજીના ઉપવાસનો મજૂરોના પગારની સાથે શો સંબંધ હોઈ શકે? પચાસ માણુસ માલિકોને ઘેર લાંઘે તેથી માલિકો મજૂરોને ૩૫ ટકાનો હક ન હોય તો કેમ આપે? જો આમ હકો મેળવવાની પ્રથા પડે તો જનસમાજ ચલાવવો લગભગ અશક્ય થઈ પડે. આ ગાંધીજીના ઉપવાસની ઉપર માલિકો ધ્યાન દઈ ન શકે અને તેઓએ ધ્યાન દેવું ન જોઈએ. છતાં ગાંધીજીએ કરેલા આવા કાર્યની અસર માલિકો ઉપર નહિ જ થાય એ બનવું અશક્ય છે.

એ અસર જેટલે દરજ્જે થશે તેટલે દરજ્જે આપણે દિલગીર થઈએ. પણ ગાંધીજીના ઉપવાસથી બીજાં ભારે પરિણામો આવતાં હોય તો તેનો આપણે ઇનકાર ન કરીએ.

જે પરિણામ લાવવાને સારુ ઉપવાસ લેવાયો છે એ તપાસીએ. ગાંધીજીએ જોયું કે મજૂરોમાં પ્રતિજ્ઞાની કિંમત ઓછી થવા લાગી હતી. તેઓએ માની લીધેલી ભૂખની બીકથી તેઓમાંના કેટલાક પ્રતિજ્ઞા છોડવા તત્પર થયા હતા. દસ હજાર માણુસ પોતાની પ્રતિજ્ઞા છોડે એ અસહ્ય વાત

ગણાય. પ્રતિજ્ઞા ન પાળવાથી માણસ નિર્બળ થાય છે ને છેવટે પોતાની માણસાઈ ખોઈ બેસે છે. એટલે પ્રતિજ્ઞા પાળી શકવામાં લોકોને જેટલી બને તેટલી મદદ કરવી એ આપણો બધાનો ધર્મ થઈ પડ્યો. ગાંધીજીએ વિચાર્યું કે જો પોતે ઉપવાસ કરે તો પ્રતિજ્ઞાની કિંમત પોતે કેટલી આંકે છે તે ખરું પડે. વળી મજૂરો ભૂખે મરવાની વાતો કરતા હતા. ભૂખે મરવું પણ પ્રતિજ્ઞા પાળવી, આ ગાંધીજીનું વાક્ય. એ તેઓએ તો ખરું પાળવું જ જોઈએ. એ તો પોતે ભૂખે મરવા તૈયાર થાય તો જ ખરું પડે. મજૂરો કહેવા લાગ્યા કે અમે મજૂરી ન કરીએ છતાં અમને પૈસાની મદદની જરૂર છે. આ વાત ઘણી ભયંકર લાગી. મજૂરો આવી વાત કરે તો દેશમાં અવ્યવસ્થા થાય તેનો પાર જ ન આવે. લોકોને મજૂરી કરવાનું કષ્ટ ઉપાડવાનું અસરકારક રીતે ગાંધીજી એક જ રીતથી બતાવી શકે. પોતે કષ્ટ ઉઠાવવું જોઈએ. પોતાની મજૂરી તો હતી પણ તે બસ ન હતું. ઘણો અર્થ સરે એવી વસ્તુ તેમણે ઉપવાસ માની અને તેમણે તે શરૂ કર્યો. તે ઉપવાસ જ્યારે મજૂરોને ૩૫ ટકા મળે ત્યારે અથવા તો મજૂરો પ્રતિજ્ઞા તોડે ત્યારે છૂટે. પરિણામ ધારેલું આવ્યું. એ જેઓ પ્રતિજ્ઞા લેવાઈ ત્યારે હાજર હતા તેઓએ જોયું. મજૂરો જાગૃત થયા, તેઓએ મજૂરી શરૂ કરી ને તેઓનો ધર્મ, તેઓનું ઈમાન રહ્યાં.

મજૂરો હવે સમજ્યા છે કે મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા રહેવાથી તેઓને ઇન્સાફ મળવાનો છે. મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રતિજ્ઞાથી તેઓને જોર મળ્યું. પણ તેઓને ઝૂઝવું છે તો તેઓના પોતાના જ જોર ઉપર. મજૂરોનો ઉદ્ધાર મજૂરો ઉપર જ છે.

શ્રી. શંકરલાલ બેંકરની પત્રિકા

તમારે માટે હું પહેલી જ પત્રિકા લખું છું. તેથી મારે એટલું તો જણાવી દેવું જોઈએ કે એ લખવા માટેનો મારો અધિકાર નામનો જ છે. મેં પોતે મજૂરી કરી નથી. મજૂરોને ખમવાં પડે છે તેવાં દુઃખ વેઠ્યાં નથી, તેમ એ દુઃખ સમજી તેને દૂર કરવા માટે હું કંઈ કરી શકતો નથી. માટે આ પ્રસંગે જે કંઈ સલાહ આપવાની મને જરૂર જેવું જણાય છે તે આપતાં મને સંકોચ તો થાય છે જ. પરંતુ, અગાઉ મેં તમારે માટે કંઈ કર્યું નથી તોપણ હવે પછી તો તમારે માટે મારી શક્તિ પ્રમાણે મારે કંઈક કરવું જ એવી મારી તીવ્ર ઇચ્છા છે, અને તે ઇચ્છાને લઈને જ હું આ લખું છું.

આજથી બે દિવસ ઉપર આપણી સ્થિતિ કેટલેક અંશે ચિંતાતુર થઈ પડી હતી. તમારામાંથી કેટલાક ભાઈઓ તંગીમાં આવી પડ્યા હતા; અને એ તંગીમાંથી મુક્ત થવા માટે ગાંધીજીના આગ્રહ મુજબ મજૂરી કરી લેવાને બદલે લીધેલા કસમ તોડી તેઓ કામ ઉપર ચાલ્યા જાય એવો ભય જણાતો હતો. પણ એ સ્થિતિ આજે રહી નથી. ગાંધીજીએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાથી આપણાં જડ હૃદયમાં ચૈતન્ય આવ્યું છે, આપણી પ્રતિજ્ઞા કેટલી ગંભીર છે તેનું આપણને ભાન થયું છે. જાન જાય તોપણ કસમ નહિ છોડીએ એ હવે માત્ર સભામાં જ બોલવાનું નહિ, પણ કરી બતાવવાનું છે, એવી આપણી ખાતરી થઈ ગઈ છે. સ્થિતિમાં

થયેલા આ ફેરફારના પુરાવા તરીકે તંગીમાં આવી પડેલા ભાઈઓએ ખુશીથી મજૂરી કરવાનું કર્યું છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જેમની સ્થિતિ સારી છે તેઓએ બીજા ભાઈઓને પોતાનો દાખલો બેસાડીને તથા પોતાની મજૂરીમાંથી આવતા પૈસાથી બીજાને મદદ આપીને, આપણામાં ફૂટ પડવાનો સંભવ હમેશ માટે દૂર કર્યો છે. પરંતુ એ બસ નથી. ગાંધીજીએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાથી આપણે માથે ભારે જવાબદારી આવી પડી છે, અને એ જવાબદારી આપણે પૂરેપૂરી સમજતા હોઈએ તો આ લડતનો બને તેટલો જલદીથી અંત આણવાનો જીવતોડ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; અને જે જે ઉપાયોથી આપણી ટેક જાળવી લડત ટૂંકી કરી શકાય તે તે ઉપાયો તરત જ લેવા જોઈએ. આપણી ટેક ૩૫ ટકા લેવાની છે. અને આપણે જાણીએ છીએ કે એ ૩૫ ટકા આપવાનું આર્થિક દૃષ્ટિએ શેઠિયાઓને માટે મુશ્કેલ નથી. પરંતુ એ ૩૫ ટકા આપતાં તેમને એવો ભય લાગે છે કે મજૂરોનું ચઢી વાગશે, તેઓ ઉદ્ધત થઈ જશે, જરા જરામાં બહાનાં કાઢી રિસાશે, અને સહેજ સહેજ બાબતમાં હડતાલ પાડી ઉદ્યોગનો નાશ કરશે. આ ભયને માટે મને તો કારણ જણાતું નથી. જે ઉદ્યોગમાંથી મજૂરોને રોજી મળે તે નાશ થાય એવું મજૂરો ઇચ્છે જ નહિ. છતાં જો મજૂરો ન્યાય અન્યાયનો વિચાર કર્યા વિના મર્યાદા મૂકી વર્તે તો ઉપર કહેલું અનિષ્ટ પરિણામ આવ્યા વિના રહે જ નહિ. એ પરિણામમાંથી આપણે બચવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આપણે રીતસર સાચી દાનતથી કામ કરવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. અણઘટતી માગણી ન કરવાનો, ન્યાય માટે પણ બીજા ઉપાયો ખૂટે ત્યાં સુધી

હડતાલ જેવા ઉપાય ન લેવાનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ. પરંતુ એવા નિશ્ચયથી આપણું કામ સરતું નથી. આપણે તો એ આપણો નિશ્ચય શેઠિયાઓની પાસે જઈને તેમની આગળ પ્રગટ કરી, આપણે વિષે તેમનો વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરવો રહે છે; જે ભયને લીધે તેઓ આપણને ૩૫ ટકા આપતાં સંકોચ ખાય છે, તે ભય દૂર કરવો રહે છે. આ માટે સત્વર પગલાં લેવા કારીગરોને મારો ખાસ આગ્રહ છે.

૧૭

બંનેની જીત

આપણે આગલી હસ્તપત્રિકાઓમાં જોઈ ગયા છીએ કે સત્યાગ્રહમાં હમેશાં બંનેની જીત હોય છે. જે સત્યને સારુ લડ્યો અને જેણે સત્ય મેળવ્યું તે તો જીત્યો જ, પણ જે સત્યની સામે થયો અને જેણે છેવટે સત્ય ઓળખ્યું અને આપ્યું તે પણ જીત્યો જ ગણાય. એ વિચારે મજૂરોની પ્રતિજ્ઞા પળી છે તેથી બંને પક્ષ જીત્યા છે. વળી માલિકોએ પણ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે તેઓ ૨૦ ટકા ઉપરાંત નહિ આપે; તેઓની પણ પ્રતિજ્ઞાને આપણે માન આપ્યું છે. એટલે બેઉની લાજ રહી છે. સમાધાની શી છે તે હવે જોઈએ:

૧. મજૂરોએ આવતી કાલે એટલે તા. ૨૦મીએ કામે ચડવું અને તા. ૨૦મીએ તેઓને ૩૫ ટકાનો વધારો મળે અને તા. ૨૧મીએ ૨૦ ટકાનો વધારો મળે.

૨. તા. ૨૨મીથી ૩૫ ટકા સુધી પંચ ઠરાવે તે વધારો મળે.

૩. ગુજરાતના સાક્ષરશિરોમણિ, સાધુ પુરુષ અને ગુજરાત કૉલેજના અધ્યાપક અને વાઇસ પ્રિન્સિપાલ આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ એમ. એ., એલએલ. બી. પંચ નિમાય.

૪. પંચ સાહેબનો ઠરાવ ત્રણ માસની અંદર બહાર પડે. તે દરમ્યાન મજૂરોને ૨૭ાા ટકા વધારો મળે. એટલે કે મજૂરોએ અરધા મેલ્યા અને માલિકોએ અરધા મેલ્યા.

૫. પંચ ઠરાવે તે ટકા પ્રમાણે ૨૭ાા ટકા ઉપર વધઘટ લેવીદેવી. એટલે કે જો ૨૭ાાથી વધારે ટકા પંચ ઠરાવે તો માલિકો તે વધારો મજરે આપે, અને જો ૨૭ાાથી ઓછા ઠરાવે તો તેટલા મજૂરો મજરે આપે.

આમાં બે તત્ત્વનો નિશ્ચય થયો. એક તો મજૂરોની ટેક રહી, અને બીજું, બંને પક્ષ વચ્ચે કંઈ મહત્ત્વની તકરાર થાય તો તેનો નિર્ણય હડતાલ પાડીને ન કરવો પણ પંચ મારફતે. આગળ ઉપર બંને પક્ષ પોતા વચ્ચેની તકરારનો નિવેડો પંચથી જ કરશે એવી સમાધાનીની શરત નથી. પણ સમાધાનીમાં પંચનો સ્વીકાર થયો એટલે માની લેવાય કે બીજી વેળાએ પણ એવે અવસરે પંચ નિમાશે. સાધારણ નજીવી બાબતમાં પંચ નિમાશે એમ માનવાનું નથી. માલિકો અને મજૂરો વચ્ચે મતભેદ થાય તેમાં હમેશાં ત્રીજો પક્ષ વચ્ચે આવે એ બંનેને શરમાવનારું ગણાય. માલિકોથી તો તે સહન થાય જ નહિ. એવી શરત નીચે માલિકો ધંધો ન કરે. લક્ષ્મીને હમેશાં જગત માન આપતું આવ્યું છે. અને લક્ષ્મી હમેશાં માન લેશે. એટલે મજૂરો નજીવી બાબતમાં માલિકોને કનડે તો તેઓનો સંબંધ તૂટે. એવી કનડગત મજૂરો નહિ જ કરે એવું અમે માનીએ છીએ. અમારે

એમ પણ કહેવાની જરૂર છે કે મજૂરોએ કદી વગર વિચારે હડતાલ નહિ પાડવી. અને અમને પૂછ્યા વિના હડતાલ પાડે તો અમારાથી મદદ ન દઈ શકાય. એવી શંકા થઈ છે કે એક દહાડો ૩૫ ટકા લઈને બેઠા તે કંઈ ટેક રહી ગણાય? એ તો બાળકોની બગામણી–પટામણી થઈ. કેટલીક સમાધાનીઓમાં આવી બગામણી થઈ છે. અહીં તેવું નથી થયું. અમે જાણીબૂજીને, અવસર સમજીને એક જ દહાડાના ૩૫ ટકા સ્વીકાર્યા છે. અમે ૩૫ ટકા વિના કામે નહિ ચડીએ એના બે અર્થ થાય. અમે હમેશાં ૩૫ ટકાથી ઓછો વધારો કબૂલ નહિ કરીએ એ એક અર્થ,– અમે ૩૫ ટકાથી કામે ચઢીએ ને તે એક જ દહાડો મળે તો બસ છે એ બીજો અર્થ. જેણે નિશ્ચય કર્યો હોય કે ૩૫ ટકા હમેશને સારુ માગવા એ શુદ્ધ ન્યાય છે અને તેટલા ટકા મેળવવા સારુ પોતામાં અખૂટ શૂરાતન છે, તે તો ૩૫ ટકા હમેશને સારુ મળે તો જ તેની ટેક રહી માને. પણ આવો આપણો નિશ્ચય ન હતો. આપણે પંચથી ન્યાય લેવા હમેશાં તૈયાર હતા. આપણે ૩૫ ટકા એકપક્ષી વિચારથી ઠરાવેલા. ૩૫ ટકાની સલાહ અમે આપી તે પહેલાં અમે માલિકોનો પક્ષ તેમની પાસેથી જ સાંભળવા માગતા હતા. દુર્ભાગ્યે તેમ ન બન્યું. એટલે અમે તો બને તેટલો તેમનો પક્ષ તપાસી ૩૫ ટકાની સલાહ આપી. પણ અમે ઠરાવેલા ૩૫ ટકા સાચા જ એમ અમે ન કહી શકીએ. અમે કદી તેવું નથી કહ્યું. અમારી ભૂલ જો માલિકો બતાવે તો જરૂર ઓછા ટકા લેવાની સલાહ આપીએ. એટલે પંચને ઓછા ટકા બરોબર લાગે ને તેટલા આપણે કબૂલ રાખીએ તો તેમાં આપણી ટેક જરા પણ

તૂટતી નથી. આપણે પંચનું તત્ત્વ હમેશાં સ્વીકાર્યું છે. અમારી આશા છે કે અમે ૩૫ ટકા ઠરાવવામાં ભૂલ નથી કરી. એટલે તેટલા મળશે એમ ધારીએ છીએ. પણ આપણને ભૂલ માલૂમ પડે તો આપણે ઓછા ટકા ખુશીથી લઈએ.

ત્રણ મહિનાની મુદત ખાસ આપણી તરફથી જ માગવામાં આવેલી છે. માલિકો પંદર દિવસની મુદત સ્વીકારવા તૈયાર હતા. પણ આપણી માગણી ખરી છે એ બતાવવા મુંબઈમાં કેટલીક તપાસ કરવાની જરૂર છે. પંચ સાહેબને અહીંની સ્થિતિ બતાવવી, મજૂરોની રહેણીનો અભ્યાસ કરાવવો, એ બધું જરૂરનું છે. એ ન જાણે ત્યાં સુધી તેઓને પૂરો ખ્યાલ ન આવી શકે. આવું ચોકસ કામ થોડા દિવસમાં પૂરું ન થઈ શકે. પણ બની શકશે તેટલી ઉતાવળે કાર્ય પૂરું કરીશું.

કેટલાક ભાઈઓએ લોક-આઉટ દરમ્યાનના પગારની ઇચ્છા બતાવી છે. અમારે કહેવું જોઈએ કે આપણે આ પગાર નથી માગી શકતા. આપણે ૨૦ ટકા કબૂલ ન રાખ્યા એટલે લોક-આઉટ અથવા હડતાલ બેમાંથી એકની જરૂર હતી. આપણે ૨૨ દહાડા દુ:ખ ભોગવ્યું તે આપણી ફરજ હતી ને તેમાં આપણો સ્વાર્થ હતો. એ દુ:ખની કિંમત મેળવી લીધી. એ કિંમત આ સમાધાની છે. હવે લોક-આઉટનો પગાર કેમ મંગાય? લોક-આઉટનો પગાર માગવો એ માલિકોના પૈસાથી લડત લડ્યા જેવું છે. એવો વિચાર મજૂરોને શરમાવનારો છે. લડવૈયા પોતાના બળ ઉપર જ લડી શકે. વળી મજૂરોને માલિકોએ પગાર ચૂકવી દીધો. હવે તો મજૂરો નવી નોકરી શરૂ કરે છે એમ પણ કહી શકાય. એટલે બધું વિચારતાં મજૂરોએ લોક-આઉટ દરમ્યાનનો પગાર લેવાનો વિચાર માંડી વાળવો જોઈએ.

મજૂરોને પગાર ૨૦ દહાડા પછી ચૂકવાશે. એ દરમ્યાન મજૂરોની શી દશા? ઘણાની પાસે કંઈ પૈસો નહિ રહ્યો હોય. જેને પગાર મળવા પહેલાંની મુદતમાં મદદની જરૂર હોય તેઓએ માલિકોને નમ્ર વિનંતી કરવી અને અમને ખાતરી છે કે માલિકો તે વિનંતી સાંભળી કંઈક સગવડ કરી આપશે.

મજૂરોએ યાદ રાખવાનું છે કે હવે પછીની તેમની હાલત તેમના કામ ઉપર આધાર રાખશે. તેઓ સાચી દાનતથી, નરમાશથી, અને ઉત્સાહથી નોકરી કરશે તો માલિકોની મહેરબાની મેળવશે ને તેમની ઘણી મદદ લઈ શકશે. બધું અમારી મારફતે જ મળી શકે એમ માનવાથી ભૂલ થશે. મજૂરને ખરે સંકટે અમે સેવા કરવા તત્પર છીએ જ. પણ જેમ બને તેમ માલિકોને માબાપરૂપ ગણી તેઓની પાસેથી બધું લેવામાં મજૂરોનું હિત સમાયેલું છે.

હવે શાંતિની જરૂર છે. નાની અગવડો સહન કરવાની છે.

તમે રજા આપશો તો જેઓમાં કુટેવો હશે તે સુધારવામાં મદદ કરવા અમે ધારીએ છીએ. તમને અને તમારાં બાળકોને કેળવણી આપવા ધારીએ છીએ. તમારી નીતિમાં, તમારી ને તમારાં બાળકોની તન્દુરસ્તીમાં, તમારી પૈસા સંબંધી સ્થિતિમાં સુધારો થાય એમ અમે ઇચ્છીએ છીએ. તે જો તમે કરવા દેશો તો એવું થાય તેવાં કાર્યો અમે કરીશું.

મજૂરોની મોટામાં મોટી જીત એ જ કે તેઓની ટેક-લાજ ખુદાએ—ઈશ્વરે રાખી છે. જેનું ઈમાન રહ્યું તેને બધું મળ્યું છે. ઈમાન જાય ને પૃથ્વીનું રાજ્ય મળે તો તે ધૂળ બરાબર છે.

પરિશિષ્ટ

૧
કારીગરો તરફની દલીલ

રા. આનન્દશંકરભાઈ,

અમદાવાદની મિલોના સાળખાતાના કારીગરોને તેમના પગારમાં મળવો જોઈતો વધારો નક્કી કરવા માટેની તપાસના સંબંધમાં હું આપની આગળ નીચેની હકીકત રજૂ કરવાની રજા લઉં છું.

સાળખાતાના કારીગરોના પગારમાં થવો જોઈતો વધારો નક્કી કરવામાં નીચેની બે બાબત ઉપર ખાસ વિચાર ચલાવવાની જરૂર છે: (૧) કારીગરો સાદાઈથી પણ સંતોષકારક રીતે પોતાનું જીવન ગાળી શકે તે માટે તેમને શો પગાર મળવો જોઈએ? એટલે તેમના પગારમાં શો વધારો થવો જોઈએ? (૨) એ વધારો મિલો આપી શકે કે નહિ? પૂરેપૂરો ન આપી શકે તો કેટલો આપી શકે?

૧. કારીગરોને કેટલો વધારો મળવો જોઈએ?

આ સવાલના સંબંધમાં પહેલેથી જ જણાવી દેવું જોઈએ કે કારીગરોની રહેણીનું હાલનું ધોરણ સંતોષકારક

નથી; પરંતુ તેમાં સુધારો કરવાનો સહેજ પણ વિચાર કર્યા વગર માત્ર એ ધોરણ જળવાઈ રહે એમ ઇચ્છતા હોઈએ તોપણ મોંઘવારીને કારણે કારીગરોને તેમના જુલાઈના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઈએ; અને જો હાલની સ્થિતિ કાયમ રાખવાને બદલે તે સુધારવા ચાહતા હોઈએ — કારીગરો વધારે તન્દુરસ્ત, સુઘડ, શિક્ષિત અને સુખી થાય એમ ઇચ્છતા હોઈએ,—તો તો આ મોંઘવારીના વધારા ઉપરાંત બીજો ખાસ જાથુકનો વધારો તેમને આપાવવો જોઈએ. નહિ તો હવાવાળાં ઘરો, રાત્રિશાળાઓ, વાચનાલયો, દવાખાનાં, ક્લબો વગેરે જરૂરની સગવડો માટે મિલો તરફથી બંદોબસ્ત થવો જોઈએ.

કારીગરોને મોંઘવારીને લીધે તેમના જુલાઈ મહિનાના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા જેટલા વધારાની જરૂર છે, એમ નીચેની હકીકત ઉપરથી ખાતરી થશે:

કારીગરોને મળવાના વધારાની ગણતરી તેમના ૧૯૧૭ના જુલાઈ મહિનાના પગાર ઉપર થાય છે, અને એ મહિનામાં તેમને સરેરાશ રૂ. ૨૨ મળ્યા હતા એમ ભાઈ અંબાલાલ તરફથી જણાવવામાં આવ્યું હતું. હવે કારીગરોના એ જ મહિનાના ખરચના અંદાજ તપાસતાં જણાય છે કે એ રૂ. ૨૨ તે વખતમાં પણ તેમના ગુજરાન માટે પૂરતા ન હતા. એ અંદાજની વિગતો આપતાં પહેલાં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે કારીગરોના મોટા ભાગનાં કુટુંબો અવિભક્ત અને મોટાં છે, અને તે છ સાત કે તેથી પણ વધારે માણસોનાં બનેલાં હોય છે. પરંતુ, તેવાં કુટુંબોના અંદાજ તપાસતાં પહેલાં કારીગરોની રહેણી ઠીક સમજાય તે માટે બાપ, મા, છોકરો

અને છોકરી એમ ચાર માણસના એક કાલ્પનિક કુટુંબના કરકસરિયા ખર્ચનો અંદાજ નીચે આપ્યો છે:

સાળખાતાનો કારીગર, બે સાંચા ચલાવનાર મુસલમાન.

કુટુંબ: માણસ ૪. ૧ પુરુષ, ૧ સ્ત્રી, ૧ છોકરો, ૧ છોકરી. કમાનાર પુરુષ ૧.

માસિક ખર્ચ			રૂ. આ. પા.	વાર્ષિક ખર્ચ			રૂ. આ. પા.
ચોખા	૧	મણ	૨-૧૨-૦	પાટલૂન	નંગ	૪	૪-૦-૦
દાળ	૦॥	મણ	૧-૩-૦	કોટ	,,	૩	૩-૧૨-૦
ઘઉં	૨	મણ	૪-૮-૦	પહેરણ	,,	૪	૩-૪-૦
માંસ	૪	શેર	૦-૮-૦	ખમીસ	,,	૨	૧-૧૪-૦
લાકડાં	૪	મણ	૧-૪-૦	ફેંટો	,,	૧	૧-૫-૦
				બૂટ	જોડ	૪	૧૨-૦-૦
			૧૦-૩-૦	છત્રી	નંગ	૧	૧-૨-૦
શાક રોજનું ૦)-			૧-૧૪-૦	ટોપી	,,	૧	૨-૬-૦
તેલ-મસાલો			૧-૦-૦	સુરવાળ	,,	૪	૨-૦-૦
ઘી, ગોળ, ખાંડ (ટાંકણે)			૧-૦-૦	પહેરણ	,,	૪	૩-૦-૦
ચા-દૂધ			૨-૦-૦	કોટ	,,	૪	૨-૪-૦
ધુપેલ			૦-૩-૦	ઓઢણાં			૨-૪-૦
સાબુ			૦-૪-૦	પેશવાજ	,,	૧	૪-૮-૦
હજામત			૦-૬-૦	ઇજાર	,,	૪	૩-૦-૦
પાન-બીડી			૧-૮-૦	કુડતાં	,,	૪	૩-૦-૦
ભાડું			૧-૮-૦	જોડીઓ			૦-૮-૦
બત્તી ૩ બાટલી			૦-૬-૦	બંગડીઓ			૨-૦-૦
				ઓઢણીઓ	નંગ	૩	૧-૧૪-૦
			૨૦-૪-૦				૫૧-૧૩-૦

વાર્ષિક ખર્ચ રૂ. ૫૧–૧૩–૦ ÷ ૧૨ = માસિક ખર્ચ રૂ. ૪–૫–૦ એટલે કુલ માસિક ખર્ચ રૂ. ૨૦–૪–૦ + ૪–૫–૦ = રૂ. ૨૪–૯–૦.

આ અંદાજમાં કેટલીક બાબતો સંબંધી વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી. પરંતુ તે પણ એટલી જ અગત્યની છે, અને તેથી તે ઉપર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જોઉં છું.

૧. कारीगरोनो पगार — ઉપર કારીગરની માસિક આવક રૂ. ૨૨ ની ગણી છે, પરંતુ કારીગર હમેશ તેટલું રળી શકતો નથી. દિવસભર જે સખત કામ તેને કરવું પડે છે તે વરસના બારે મહિના તે કરી શકતો નથી. અશક્તિ, બીમારી કે વખતે બેકારીને લીધે દિવસો પડે છે અને સરેરાશ તેનું કામ વરસના ૧૧ મહિના જેટલું જ ઊતરે છે. એટલે તેની આવક વાસ્તવિક રીતે તો રૂ. ૨૦ ની જ ગણાવી જોઈએ.

૨. व्याज — કારીગરોનો ઘણોખરો ભાગ દેવામાં ડૂબેલો છે. તેમને સર્વેને ભારે વ્યાજ આપવું પડે છે. આ વ્યાજની રકમ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

તંગીમાં આવી પડેલા કારીગરો કાંધિયા કે પઠાણના પંજામાં સપડાતાં તેમની સ્થિતિ કેટલી દયાજનક થાય છે તેનો યથાર્થ ખ્યાલ આપી શકાય એમ નથી. પરંતુ તે સંબંધમાં એક જાણવાજોગ દાખલો અત્રે આપું છું. પ્રેમ દરવાજા બહાર આવેલી જુગલદાસની ચાલીમાં ઝગડુ શેખુ નામનો એક જઈફ મુસલમાન કારીગર છે. તેની સ્ત્રી ફાતમા પાસે સીવવાનો સાંચો હતો; અને તે ઉપર કામ કરી પોતાના ધણીની આવકમાં તે કાંઈક વધારો કરતી. પરંતુ તંગીને લીધે તેને તે સાંચો ગીરો મૂકી પૈસા લેવા પડ્યા. એ સાંચાની કિંમત રૂ. ૮૦ની

હતી, પરંતુ તે ઉપર મગન દલસુખ નામના વાણિયાએ રૂ. ૭ ધીર્યા અને રૂપિયે બે આના જેટલું વ્યાજ ઠરાવ્યું. પરંતુ એ બાઈ રૂપિયા કે વ્યાજ આપી શકી નથી અને હજુ વરસ પૂરું થયું નથી તેટલામાં તો મગનભાઈએ એનું દેવું વ્યાજ ગણીને રૂ. ૨૬નું ઠરાવ્યું છે. ટૂંકમાં એ સાંચો હવે એ બાઈને પાછો મળવાનો નથી. આવા બીજા અનેક દાખલાઓ આપી શકાય અને તે સર્વે એ જ બતાવે છે કે તંગીને લીધે કરજમાં ઊતરેલા કારીગરોની સ્થિતિ અત્યંત દયાજનક છે; અને તેમને એ સ્થિતિમાંથી બહાર કાઢવાને પદ્ધતિસર પ્રયત્નો થવા જોઈએ. એ સંબંધમાં આપને એટલી વિનંતિ છે કે આ બાબત તરફ મિલમાલિકોનું ધ્યાન ખેંચી તેમને યોગ્ય પગલાં લેવા પ્રેરશો.

૩. **દવા**—કારીગરોને ઘરમાં સુવાવડ કે માંદગીના વખતમાં દવા વગેરેમાં ખર્ચ થાય છે. કોઈ વખતે મિલમાં કામ કરતાં અકસ્માત થાય તો તેનો ખર્ચ પણ ઘણી વખતે તેમને જ માથે પડે છે. એ ખર્ચની રકમ પણ ઉપરના અંદાજમાં ગણી નથી.

૪. **લગ્ન-મરણ**—કારીગરોને પોતાને ઘેર લગ્ન, વિવાહ કે મરણ હોય તે માટે, વાર તહેવારને દિવસે ધર્માદા તથા જમણ માટે, અને સગાંવહાલાં કે નાતજાતમાં લગ્ન વગેરે પ્રસંગે રીત માટે જે ખર્ચ થાય તે ઉપરના અંદાજમાં આવી શકે. પરંતુ તે પણ ગણતરીમાં લેવાયો નથી.

૫. **વીમો**—આ ખર્ચ ઉપરાંત દરેક કારીગરે પોતાના તથા પોતાના કુટુંબના હિતને માટે અકસ્માત તથા જિંદગીને માટે વીમો ઉતરાવવો જ જોઈએ, અને એ વીમા માટે પ્રીમિયમ ભરી શકે એટલી સગવડ તેને રહેવી જોઈએ

(૬) **કેળવણી**—કારીગરોએ પોતાનાં છોકરાછોકરીઓને

કેળવણી આપવી જોઈએ. કેટલાક કારીગરો પોતાનાં છોકરાંને નિશાળે મોકલે છે, પરંતુ તેમની સંખ્યા બહુ નાની છે. તેનો ખર્ચ પણ ઉપરના અંદાજમાં ગણ્યો નથી.

હવે આ વધારાની બાબતનો વિચાર ન કરીએ તોપણ ઉપરના અંદાજ પ્રમાણે નાના કુટુંબનો જુલાઈ મહિનાનો ખર્ચ રૂ. ૨૪ જેટલો ગણાય, જ્યારે તેની આવક તો માત્ર રૂ. ૨૨ જેટલી જ જણાવવામાં આવી છે. એટલે મોંઘવારી પહેલાં પણ તેનો નિભાવ મુશ્કેલીથી જ થતો હોવો જોઈએ.

પરંતુ આવાં નાનાં કુટુંબો તો કારીગરવર્ગમાં પ્રમાણમાં થોડાં જ છે: અને ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે સાધારણ રીતે તે છ થી સાત માણસનાં બનેલાં હોય છે. એટલે એવાં કુટુંબનો શો ખર્ચ થાય તે જોવાની જરૂર છે.

સાળખાતાનો કારીગર—એ સાંચા ચલાવનાર—જાતે મુસલમાન. કુટુંબ માણસ ૬—૧ પુરુષ, ૨ સ્ત્રીઓ (તેમાં ૧ ડોસી), ૩ છોકરાં. કમાનાર પુરુષ ૧.

માસિક ખર્ચ

		રૂ. આ. પા.		રૂ. આ. પા.
ચોખા	૧॥ મણ	૪—૦—૦	ધુપેલ	૦—૬—૦
દાળ	૦॥। મણ	૧-૧૨-૦	સાબુ	૦—૪—૦
ઘઉં	૩ મણ	૬-૧૨-૦	હજામત	૦—૮—૦
માંસ	૪ શેર	૦—૮—૦	પાન—બીડી	૨—૦—૦
લાકડાં	૬ મણ	૧-૧૪-૦	ભાડું	૨—૦—૦
		૧૪-૧૪-૦	બત્તી: ૩ બાટલી	૦—૬—૦
શાક રોજનું ૦)-॥		૨-૧૨-૦	માસિક	૨૭-૧૪-૦
તેલ—મસાલો		૧—૪—૦	કપડાં લત્તાં મળીને	૬—૦—૦
ઘી, ગોળ, ખાંડ (ટાંકણે)		૧—૮—૦		
ચા—દૂધ		૨—૦—૦	કુલ ખર્ચ	૩૩-૧૪-૦

આ અંદાજ ઉપરથી કારીગરોની વિટંબણાનો કાંઈક ખ્યાલ આવશે. પ્લેગ બોનસ (લગભગ ૫૦ થી ૭૦ ટકા જેટલું હોવાથી એ વખતે કારીગરની આવક રૂા. ૨૨ ને બદલે રૂા. ૩૩ થી ૩૭ જેટલી થઈ હતી) પહેલાં કારીગરને ૧૨ કલાકની મજૂરીથી પણ પોતાના કુટુંબના ગુજરાન માટે પૂરતું મળતું નહિ, અને પરિણામે તેને દેવું કરી દાણાવાળા તથા શાહુકારના આશ્રિત થઈ રહેવું પડતું.

હવે હાલની સ્થિતિ સમજવા કારીગરનો અત્યારનો ખર્ચ શો છે તે તપાસીએ. તે માટેના અંદાજ જોવા પહેલાં તેમની જરૂરિયાતોની વસ્તુના ભાવમાં શા ફેરફાર થયા છે તે જોવાની જરૂર છે.

અનાજના ભાવ

અનાજ		જુલાઈ		એપ્રિલ ૨૦		મોંઘવારી
	રૂ. આ. પા.			રૂ. આ. પા.		ટકા
ઘઉં	૧—૦—૦	શેર	૧૮		શેર ૧૦	૮૦
બાજરી	૧—૦—૦	શેર	૨૦		શેર ૧૦	૧૦૦
ચોખા	૧—૦—૦	શેર	૧૫		શેર ૧૦	૫૦
દાળ	૧—૦—૦	શેર	૧૭		શેર ૧૫	૧૩
માંસ	૦—૨—૦	શેર	૧	૦—૩—૦	શેર	૫૦
લાકડાં	૦—૫—૦	મણ	૧	૦—૮—૦	મણ ૧	૬૦
તેલ	૦—૩—૬	શેર	૧	૦—૪—૦	શેર ૧	૧૪
ગોળ	૦—૨—૦	શેર	૧	૦—૨—૦	શેર ૧	—
ઘી	૧—૦—૦	શેર	૧ા=		શેર ૧ા	૧૦
ખાંડ	૦—૩—૦	શેર	૧	૦—૩—૦	શેર ૧	—

દૂધ	૦–૧–૩	શેર ૧	૦–૧–૬	શેર ૧	૧૨
મીઠું	૦–૦–૬	શેર ૧	૦–૧–૦	શેર ૧	૧૦૦
દિવેલ	૦–૩–૩	શેર ૧	૦–૪–૦	શેર ૧	૨૩
કેરોસીન	૦–૧–૯	બાટલી	૦–૪–૦	બાટલી૧	૧૦૦

કાપડના ભાવ

કાપડ	જુલાઈ		એપ્રિલ ૨૦		મોંઘવારી
	રૂ. આ. પા.		રૂ. આ. પા.		ટકા
સેનો (પાટલૂન માટે)	૦–૫–૦	વાર ૧	૦–૮–૦	વાર	૬૦
મલમલ (પહેરણ માટે)	૦–૫–૦	વાર ૧	૦–૭–૦	વાર	૪૦
ચેક (ખમીસ માટે)	૦–૪–૦	વાર ૧	૦–૬–૦	વાર	૫૦
ગંજીફરાક	૦–૫–૦	નં. ૧	૦–૬–૦	નં. ૧	૨૦
ટોપી	૦–૨–૬	નં. ૧	૦–૫–૦	નં. ૧	૧૦૦
ફેંટા	૧–૫–૦	નં. ૧	૧-૧૨-૦	નં. ૧	૪૦
છત્રી	૧–૨–૦	નં. ૧	૧–૮–૦	નં. ૧	૩૩
સાલ્લા	૧–૦–૦	નં. ૧	૧–૮–૦	નં. ૧	૫૦
ઓઢણાં	૦-૧૨-૦	નં. ૧	૧–૪–૦	નં. ૧	૬૬
છીંટ (ઘાઘરા માટે)	૦–૬–૦	વાર ૧	૦–૯–૦	વાર	૫૦
નેનસુખ (પેશવાજ)	૩–૮–૦	તાકો	૫–૦–૦	તાકો	૪૨
છીંટ (ઇજાર)	૦–૬–૦	વાર	૦-૧૦-૦	વાર	૬૭
જાફર (ચોળી માટે)	૦–૪–૬	વાર	૦–૬–૦	વાર	૩૩
ઓઢણી	૦-૧૦-૦	વાર	૧–૦–૦	વાર	૬૦
છીંટ (ઘાઘરી માટે)	૦-૧૨-૦	વાર	૧–૦–૦	વાર	૩૩

એ ભાવો પ્રમાણે ઉપરના ધોરણે ચાર તથા છ માણસના કુટુંબનો ખર્ચ નીચે મુજબ થાય :

ચાર માણસનું કુટુંબ

માસિક ખર્ચ

	રૂ.આ.પા.
ચોખા મણ ૧	૪–૦–૦
દાળ મણ ૦ાા	૧–૫–૦
ઘઉં મણ ૨	૮–૦–૦
માંસ શેર ૪	૦-૧૨-૦
લાકડાં મણ ૪	૨–૦–૦
	૧૬–૧–૦
શાક રોજ ૦)-	૧-૧૪-૦
તેલ-મસાલો	૧–૦–૦
ઘી, ગોળ, ખાંડ	૧–૦–૦
ચા	૨–૦–૦
દૂધ	૦–૦–૦
ધુપેલ	૦–૩–૦
સાબુ	૦–૪–૦
હજામત	૦–૬–૦
પાન-બીડી	૧–૮–૦
ભાડું	૨–૦–૦
બત્તી	૦-૧૨-૦
	૨૭–૦–૦

વાર્ષિક ખર્ચ

		રૂ.આ.પા.
પાટલૂન	નં. ૪	૫–૮–૦
કોટ	નં. ૩	૫–૪–૦
પહેરણ	નં. ૪	૪–૪–૦
ખમીસ	નં. ૨	૨–૮–૦
ફેંટો	નં. ૧	૧-૧૨-૦
બૂટ	જો. ૪	૧૨–૦–૦
છત્રી	નં. ૧	૧–૮–૦
ટોપી	નં. ૧	૦–૫–૦
સુરવાળ	નં. ૪	૩–૦–૦
પહેરણ	નં. ૪	૩-૧૨-૦
કોટ	નં. ૨	૩–૦–૦
ઓઢણાં	નં. ૩	૩-૧૨-૦
પેશવાજ	નં. ૧	૬–૦–૦
ઇજાર	નં. ૪	૫–૦–૦
કુડતાં	નં. ૪	૬–૦–૦
જોડી		૦–૮–૦
બંગડિયો		૨–૦–૦
ઓઢણી	નં. ૩	૩–૦–૦
		૬૯–૧–૦

÷ ૧૨=માસિક રૂ. ૫-૧૨-૧

રૂા. ૨૭–૦–૦ + ૫–૧૨–૧ = કુલ માસિક ખર્ચ રૂા. ૩૨-૧૨-૧

૬ માણુસના કુટુંબનું ખર્ચ

		રૂ આ.પા		રૂ.આ પા
ચોખા મણુ	૧ા	૬—૦—૦	બત્તી	૦-૧૨-૦
દાળ મણુ	૦ા	૨—૦—૦	મસાલો	૨-૧૨-૦
ઘઉં મણુ	૩	૧૨—૦—૦	તેલ	૧—૪—૦
માંસ શેર	૪	૦-૧૨-૦	ઘી, ગોળ, ખાંડ	૧—૮—૦
લાકડાં મણુ	૬	૩—૦—૦	ચા	૨—૦—૦
			ધુપેલ	૦—૬—૦
		૨૩-૧૨-૦	હજામત	૦—૮—૦
શાક રોજ		૦—૧—૬	ભાડું	૨—૦—૦
સાબુ		૦—૪—૦		
બીડી-પાન		૨—૦—૦		૩૭—૦—૦
			+ માસિક કપડાંલત્તાં	૭—૦—૦
			= કુલ માસિક ખર્ચ	૪૪—૨—૦

એટલે ચાર માણુસનો હાલ ખર્ચ રૂા. ૩૨ થાય અને છ નો રૂા. ૪૪ થાય; અને તેટલી આવક જો તેમને અપાવવી હોય તો તેમને જુલાઈના દર ઉપર ઓછામાં ઓછા પચાસ અને વધારેમાં વધારે સો ટકા મળવા જોઈએ.

૨. મિલો કેટલા ટકા આપી શકે ?

ઉપરની હકીકત ઉપરથી જણાશે કે કારીગરોને તેમના ગુજરાનને માટે હાલના મોંઘવારીના સમયમાં જુલાઈ મહિનાના પગાર ઉપર ૫૦ ટકા જેટલો વધારો મળવો જોઈએ. એટલે જો જુલાઈ મહિનાની તેમની આવક રૂા. ૨૨ની ગણીએ તો હાલમાં તેમને ઓછામાં ઓછા રૂા. ૩૩ મળવા જોઈએ.

પરંતુ આટલો વધારો મિલો આપી શકે કે નહિ એ પણ વિચારવાની જરૂર છે. કારણ કે જે ઉદ્યોગમાંથી કારીગરોને તેમની રોજી મળે છે એ ઉદ્યોગમાં કંઈ પણ કસ ન રહે એટલી મજૂરી તો કારીગરો ન જ માગી શકે. પરંતુ હાલના સમયમાં આ ૫૦ ટકાની માગણી કોઈ પણ રીતે વધારેપડતી નથી, એ નીચેની હકીકત ઉપરથી સમજાશે.

જુલાઈ મહિનામાં સૂતરનો ભાવ રતલે બાર આના હતો અને તે સાથે વણાટનો ખર્ચ રતલે છ આના જેટલો હતો. એટલે રતલ સૂતરનું કાપડ એક રૂપિયે બે આને તૈયાર થતું. એ કાપડની બજારકિંમત રતલે રૂા ૧–૫–૦ હતી. એટલે મિલોને રતલે રૂા. ૦–૩–૦ નફો રહેતો; અને સાળ દીઠ ૧૦ રતલ સૂતર હોઈ એ સાળ ઉપર તેમને રૂા. ૩–૧૨–૦ જેટલો નફો મળતો. તે અરસામાં પ્લેગને લઈને કારીગરોને ૫૦ થી ૭૦ ટકા જેટલો વધારો મળ્યો. એ વધારો રૂા. ૨૨ ઉપર ગણીએ તો રોજના ૬ આના જેટલો આવે છે. અને એ સાળ ઉપર નફો રૂા. ૩–૧૨–૦ જેટલો મળતો; એટલે ૬ આના આપતાં પણ રૂા. ૩–૬–૦ જેટલો નફો રહેતો.

મિલોને માટે આ સ્થિતિ આજે કાયમ છે એટલું જ નહિ, પણ તે ઘણી સુધરી છે. આજે સૂતરનો ભાવ રતલે રૂા. ૧–૪–૦ છે અને વણાટનું ખર્ચ ૮ આના જેટલું આવે છે. એટલે રતલ સૂતરનું કાપડ રૂા. ૧–૧૨–૦ નું પડે છે. એ કાપડનો બજારભાવ આજે રૂા. ૨–૪–૦ છે. એટલે મિલોને રતલે ૮ આના જેટલો નફો રહે છે. અને એક સાળનું રોજનું ઉત્પન્ન (production) ૧૦ રતલનું ગણીએ તો એ સાળ ઉપર રૂા. ૧૦ જેટલો નફો થાય છે. હવે જો પ્લેગના

વખતમાં રૂા. ૩-૧૨-૦ ના નફામાંથી કારીગરોને ૬ આનાનો વધારો આપવો પોસાયો તો હાલ રૂા. ૧૦માંથી ૬ આના આપવા ભારે પડે એમ કહી શકાય નહિ.

મિલોની હાલની સ્થિતિ બહુ સારી છે. તેનો એક પુરાવો તો કેટલાક મિલએજન્ટોએ પોતાના કમિશનના ધોરણમાં ફેરફાર કર્યો છે તેમાંથી મળી આવે છે. જૂની રીત પ્રમાણે એજન્ટોને દર રતલે રૂા. ૦-૦-૩ કમિશન મળતું તેને બદલે હવે તેમણે ૩ાા ટકા કમિશન લેવા માંડયું છે. અને ગણતરી કરતાં તે પહેલાંના કરતાં ચાર ગણું આવે છે. કારણ કે, એક સાળનું રોજનું ઉત્પન્ન (production) ૧૬ રતલ ગણીએ તો પહેલાંના દર પ્રમાણે એજન્ટોને ૧૬ પૈસા એટલે ૪ આના મળે. પરંતુ ૩ાા ટકા પ્રમાણે ગણતાં ૧૬ રતલના રૂા. ૧-૧૨-૦ લેખે રૂા. ૨૮ થાય, અને તે ઉપર કમિશન લગભગ રૂા. ૧ જેટલું થાય. જો મિલોને હાલ અસાધારણ નફો નહિ હોત તો એજન્ટો આટલું કમિશન માગી શકત જ નહિ, અને શૅરહોલ્ડરો આપવાની હા પણ પાડત નહિ.

ઉપરની હકીકત ઉપરથી ખાતરી થશે કે, કારીગરોને મોંઘવારીને લીધે ઓછામાં ઓછા ૫૦ ટકા વધારાની જરૂર છે, અને મિલો બે સાળ દીઠ હાલ રોજ રૂા. ૧૦ રળે છે તે જોતાં તેમને આ વધારો આપવો ભારે પડે એમ નથી. તો પછી એમ પ્રશ્ન થશે કે ગાંધીજીએ માત્ર ૩૫ ટકા જ કેમ વાજબી ગણ્યા. એનો જવાબ માત્ર એટલો જ છે કે પહેલાં પંચનામાની એક શરત એવી હતી કે અમદાવાદના સાળખાતાના કારીગરોને મુંબઈની મિલોના કારીગરો કરતાં વધારે મળવું જોઈએ નહિ. અને મુંબઈની મિલો સંબંધી તપાસ કરતાં

ચાર જુદી જુદી મિલો તરફથી તેમના કારીગરોને મળતા માસિક પગારના નીચલા આંકડા મળ્યા હતા.

(૧) રૂા. ૩૨-૩-૦ થી રૂા. ૩૪-૮-૦

(૨) રૂા. ૩૦ (ચાર દિવસ હડતાળ હતી.)

(૩) રૂા. ૩૦ થી રૂા. ૪૪

(૪) રૂા. ૪૨

આમાંથી ઓછામાં ઓછો આંકડો ત્રીસનો લેતાં પણ ચાળીસ ટકા વાજબી ગણી શકાય. પરંતુ મિલો ઉપર વધારે બોજો ન પડી જાય એ વિચારથી ૩૫ ટકા જ નક્કી કરવામાં આવ્યા. અને તેમાંથી ૧ ટકો પણ ન્યાયની દૃષ્ટિએ ઓછો થઈ શકે નહિ એમ હું ખાતરીથી કહી શકું છું.

મજૂરોના પગારના વધારા માટેની તપાસના સંબંધમાં તો અત્યારે આટલી જ હકીકત રજૂ કરી શકું છું પરંતુ આ ગાંધીજીને પણ મોકલી છે; અને એમને જરૂર જણાશે તો તેઓ આમાં ઉમેરો કરશે.

લિ.

શંકરલાલ ઘેલાભાઈ બેંકરના

સવિનય વન્દેમાતરમ્

૨

મિલએજન્ટો તરફની હકીકત

આ મુકદ્દમામાં મજૂરોની તરફેણની મિ૦ બેન્કરની સહીથી રજૂ થયેલી હકીકત અમે વાંચી છે.

અમે એમ કહેવાની રજા લઈએ છીએ કે જ્યાં જ્યાં મિ૦ બેન્કરના હકીકતપત્રમાં પ્રો૦ ધ્રુવની સલાહ માગવામાં આવી છે તેમાં દર્શાવેલી બાબતો સિવાય બીજી હકીકત જણાવી

છે ત્યાં ત્યાં તે અસ્થાને છે ને તેથી તે હકીકત ધ્યાનમાં લેવાવી જોઈએ નહિ. મિ૦ બૅન્કરે આવો પ્રયાસ કર્યો છે તે જોઈ અમને ઘણી જ નવાઇ થાય છે. અને તેમાં તેમનો હેતુ લવાદને ભુલાવો ખવડાવવાનો છે એમ અમારું ધારવું છે. આ પ્રયાસ અન્યાયભરેલો તેમ જ કાયદા વિરુદ્ધ છે. આ મુકદ્દમામાં જે જે મુદ્દાઓ સલાહ માટે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે તે સંબંધે હકીકતપત્રમાં દર્શાવેલી બાબતોનો નીચે પ્રમાણે અમારો જવાબ છે:

अ (૧) મિ૦ બૅન્કરે દર્શાવેલી સર્વ હકીકત તદ્દન ખોટા સિદ્ધાંત પર રચાયેલી છે. સર્વ મિલો ભૂતદયા અને પરોપકારના હેતુથી ચલાવવામાં આવે છે, તેમ જ તેમનો ઉદ્દેશ મૂડીવાળાઓ તથા મજૂરોની સ્થિતિ એકસરખી કરવાનો છે, એવા સિદ્ધાંતો પર તેમની સર્વ દલીલો રચાયેલી છે. અમે જણાવવાની રજા લઈએ છીએ કે આ સિદ્ધાંતો તદ્દન ખોટા છે. વાસ્તવિક રીતે જોતાં મિલો ખાનગી માલિકોની મિલકત છે. તેમને ચલાવવાનો મૂળ અને ખરો હેતુ નફો મેળવવાનો છે. આ હેતુ ધ્યાનમાં રાખીને જ તેમાં મજૂરો રોકવામાં આવે છે. અને તેથી, મજૂરોને રોકવાનું કાર્ય તથા તેમને કેવી શરતે રોકવા તે, મજૂરોની પ્રવીણતાને લક્ષમાં લીધા બાદ, ફક્ત ખપ અને છત (Supply and Demand)ના ધોરણથી જ નક્કી કરવામાં આવે છે, અને તેમ જ થવું જોઈએ. આખા જગતમાં બધે ઠેકાણે આ ધોરણસર કાર્ય થાય છે એમ કહેવાની અમે રજા લઈએ છીએ. અમારા જાણવા મુજબ કોઈ પણ ઠેકાણે મૂડીવાળાઓ તથા મજૂરવર્ગનો પરસ્પર સંબંધ મિ. બૅંકરના હકીકતપત્રમાં જણાવેલી પદ્ધતિસર નક્કી થયો નથી; અને

તેમ ન થવામાં સ્પષ્ટ રીતે ડહાપણ રહેલું છે. તેમણે બતાવેલી પદ્ધતિનું સ્વરૂપ જ અસંભવિત, અસાધ્ય અને સ્વપ્નતુલ્ય છે. તે થોડેઘણે અંશે 'યુટોપિયા' ને માટે છે. તે આ જગતમાં, આ દેશ કે આ શહેરને માટે વ્યાવહારિક નથી.

(૨) વળી આ હકીકતપત્ર નિરાશાજનક રીતે ખોટા તર્ક પર રચાયેલું છે. દાખલા તરીકે :

૧. એજન્ટોના કમિશનમાં વધારો

સૌ કોઈ જાણે છે કે અમદાવાદ શહેરમાં મિલના કાર્યવાહકોને તથા એજન્ટોને પદ્ધતિસર કમિશન મળે છે. એક પદ્ધતિ પ્રમાણે તૈયાર થયેલા દર પાઉન્ડે ત્રણ પાઈ પ્રમાણે કમિશન આપવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિ ઘણે ઠેકાણે ચાલે છે. બીજી પદ્ધતિ પ્રમાણે વેચાણ થયેલા માલની કિંમત પર સેંકડે ૩ થી ૪ ટકા કમિશન મળે છે. ખરું જોતાં આ બન્ને પદ્ધતિસર પહેલાં ઘણી સારી રીતે કામ ચાલ્યું હતું. કારણ કે, હિસાબે તે બે રીતે મળતા કમિશનમાં ઘણો જ થોડો તફાવત રહેતો. આગલાં વર્ષોમાં તો આ બન્ને રીતે એક જ રકમ કમિશન તરીકે મળતી હતી. પણ લડાઈની શરૂઆત પછી બારીક કાપડ તૈયાર કરવાની જરૂર પડવાને લીધે, તેમ જ ભાવો વધી જવાને લીધે પાઉન્ડના હિસાબથી એજન્ટોનું કમિશન ઓછું ને ઓછું થવા લાગ્યું અને તે સાથે શેર ભરાવનારાઓને નફો વધારે મળવા લાગ્યો. આથી એજન્ટો નુકસાનમાં આવી પડ્યા. આ કારણને લીધે બીજી પદ્ધતિસર કમિશન આપવાનો ધારો થયો. તેમ છતાં ઓછું કે વત્તું કમિશન આપવાની સત્તા શેર ધરાવનારાઓની છે, કારણ કે તેમ કર્યાથી તેમના જ નફામાં વધઘટ થાય છે. તે મુદ્દો ચાલુ પ્રશ્નને લાગતોવળગતો નથી.

૨. મજૂરોને માટે નિશાળો, દવાખાનાં, રાતની કલબો, વીમા-ફંડો વગેરે પૂરાં પાડવાની જરૂર સંબંધે

આ સર્વ સગવડો ઘણી જ સારી છે, પરંતુ તેને વ્યાવહારિક સ્વરૂપમાં મૂકી શકાય કે નહિ તે જોવાનું છે. આ સગવડો ધનવાન તેમ જ વચલા વર્ગોના લોકોને પણ મળતી નથી. મિલમજૂરોને માટે તો તેઓ નવાઈની ચીજો જેવી છે. વળી આમાંની ઘણી બાબતો પર સરકાર અને મ્યુનિસિપાલિટીનું જ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે; કારણ કે તેઓ જ તે સંબંધી કાંઈ પણ કાર્ય કરી શકે એમ છે. ચાલુ મુકદ્દમામાં આ સગવડો પર ભાર દેવો એ અન્યાય ભરેલું તેમ જ અવાસ્તવિક છે. આને માટે સુંદર શરૂઆત અને વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો આવા પ્રશ્નોને જલદીથી કામમાં લેવા કરતાં વધારે આવકારદાયક કાર્ય અમને બીજું કોઈ પણ જણાતું નથી; અને એવી સ્થિતિમાં તેને માટે જોઈતા ખર્ચ તથા નાણાંમાં અમારો યોગ્ય ભાગ અમે પૂરેપૂરી ખુશીથી આપીશું.

૩. પ્લેગને લીધે આપવામાં આવેલો વધારો

આ વધારો ખાસ અમુક વખતને માટે જ આપવામાં આવ્યો હતો. હવે પ્લેગ જતો રહ્યો છે એટલે ગમે તે વખતમાં તેના પર ભાર મૂકવો તે અયોગ્ય જ કહેવાય.

૪. મુંબઈના મજૂરો તથા તેમને મળતી રોજીની સાથે સરખામણી

આ સરખામણીમાં નીચેની બાબતો સંબંધી વિચાર કરવામાં આવેલો નહિ હોવાથી તે તદ્દન ભૂલભરેલી છે:—

૧. મુંબઈમાં ઘરભાડાં સુધ્ધાં સર્વ ખર્ચ વધારે છે.

૨. ત્યાંના મજૂરો વધારે હોશિયાર અને પ્રવીણ છે.

૩. આ કારણને લીધે મુંબઈની મિલોમાં વધારે સુંદર અને ખૂબીવાળાં વણાટકામ તૈયાર થઈ શકે છે.
૪. મુંબઈના મજૂરો ઘણુંખરું એક જ જગાએ કાયમને માટે કામ કરે છે.
૫. ત્યાં જો નોટિસ આપ્યા વગર કે રજા લીધા વગર કોઈ પણ મજૂર કામ પરથી જતો રહે તો તેનો પગાર આપવામાં આવતો નથી. (અમદાવાદમાં હર હમેશ નોટિસ આપવાનો રિવાજ છે.)

આવા મોટા તફાવત સંબંધી વિચાર કર્યા વગર સરખામણી કરવાથી ભૂલ થવાનો સંભવ છે. તે ન્યાયવિરુદ્ધ તથા અવાસ્તવિક છે. વળી પ્રગતિમય મુંબઈમાં પણ વીમા-ફંડ, રાતની કલબો વગેરેનો હજુ સુધી અભાવ જ છે. વળી આ ઉપરની સરખામણીમાં મુંબઈ સરકાર તેમ જ રેલવે કંપનીઓએ પોતાના નોકરોના પગાર વધાર્યા છે તે હકીકત પર ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું નથી.

ब. મિ૦ ઍન્કરના હકીકતપત્રના બાકી રહેલા ભાગમાં મજૂરો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવી જોઈએ તે મુદ્દાને આધારે તેમનો પક્ષ સબળ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ અહીં પણ કેટલીક બાબતો ખોટી રીતે મૂકવામાં આવી છે.

૧. અમે તેમાંની નીચેની બાબતો ખરી ન હોવા સંબંધે ખાતરી ધરાવીએ છીએ.

अ. સાધારણ મજૂરના કુટુંબમાં એક પુરુષ, તેની સ્ત્રી અને ત્રણ ચાર છોકરાં હોય છે.

અમે પૂરેપૂરી તપાસ કરીને એ નિર્ણય પર આવ્યા છીએ કે સાધારણ મજૂરના કુટુંબમાં માબાપ ઉપરાંત ઘણેખરે

ઠેકાણે એક જ છોકરું હોય છે, અને ઘણે જ થોડે ઠેકાણે બે હોય છે. આમ હોવાથી તેમની ગણતરી ખોટી ઇમારત પર રચાઈ છે.

ख. આખા કુટુંબનું પોષણ એકલો પુરુષ જ કરે છે.

આ સંબંધે પણ સર્વ કોઈ જાણે છે કે ઘણેખરે ઠેકાણે છોકરાઓ કામ કરતા હોય છે. આમ હોવાથી આ બાબત પર ભાર મૂકવાની જરૂર નથી. મિલોમાં ઘણાં છોકરાં કામે લાગે છે તે દેખીતું છે. વળી કોઈ કોઈ ઠેકાણે તો સ્ત્રીઓ પણ કામ કરે છે. આમ હોવાથી મિલમજૂરોના કુટુંબની કમાઈ ઘણી જ વધારે છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ.

क. માસિક ખર્ચનો આંકડો પણ ઘણો જ વધારે દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

ड. મજૂરોને ગજા ઉપરાંત ઘણું જ કામ કરવું પડે છે.

આ હકીકત પણ તદ્દન ખોટી છે. કોઈ પણ મિલમાં જઈને જોવાથી માલૂમ પડશે કે બીડી પીવાના તથા પાણીના ઓરડામાં, તેમ જ મિલના કમ્પાઉન્ડમાં ઘણા મજૂરો વખત ગુમાવતા અને ભટકતા જ હશે. અમારો મત એ થયો છે કે જો તેઓ પોતાના કામ પર એક ચિત્ત રાખતા હોય તો તેમને જે મળે તેના કરતાં તેમની ઉપરની ટેવોને લીધે તેમને ઘણું જ ઓછું મળે છે; એટલું જ નહિ પણ તેને લીધે મિલોને પણ ઘણી રીતે નુકસાન થાય છે. દાખલા તરીકે, માલ ઓછો તૈયાર થાય છે, અને ઘરાકો અને સાળો ઘણી વખત બંધ કરવાની જરૂર પડે છે. આળસ રાખવાની મજૂરોની આવી ટેવ દૂર થાય એ ખાસ ઇચ્છવાયોગ્ય છે. અમે વારંવાર તેમાં સુધારો કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ

તે નિષ્ફળ ગયો છે. મજૂરવર્ગના મિત્રો હકીકત રજૂ કરે તેમ જ સહાનુભૂતિ દર્શાવે તેથી જે લાભ મળે તેના કરતાં જો તેઓ કામ પર વધારે લક્ષ રાખે તો પોતાની મેળે તેઓ ઘણું જ વધારે કમાય અને તેમની સ્થિતિ સુધરે, એટલું જ નહિ પણ મિલોને પણ ભારે નફો મળે. આથી મજૂરવર્ગ તેમ જ મૂડીવાળા બંનેને પરસ્પર લાભ થાય. આ બાબતમાં આપણા મજૂરિયાત લોકોએ તેમના મુંબઈના ભાઈઓનું અનુકરણ કરવું ઘટે છે.

ઇ. બીજી ધ્યાનમાં રાખવા જેવી બાબત એ છે કે મજૂરો વારંવાર નોકરી બદલે છે. મિલોની બદલીનું પત્રક જોતાં જણાઈ આવશે કે તેઓ સ્થિર રહી શકતા નથી. આને લીધે અમને તેમ જ મિલોને ઘણું જ નુકસાન થાય છે.

ફ. આ બાબતમાં કેલિકો મિલમાં તૈયાર થયેલા માલનું પત્રક જોવા અમે વિનયપૂર્વક વિનંતી કરીએ છીએ. તેમાંથી સ્પષ્ટ દીસી આવે છે કે પ્લેગનો વધારો તથા વધારે પગાર આપવાથી પણ મિલની કમાણીમાં કંઈ સારો વધારો થયો નથી; બલ્કે તે ઘણી જ ઓછી થઈ ગઈ છે. મજૂરોને વધારે કમાવાની જે તકો આપવામાં આવી છે તેનું પરિણામ એ થયું છે કે માલ ઓછો તૈયાર થયો છે; અને આમ હોવાથી અમને આને અંગે લાભ થવાને બદલે નકામું ઘણું જ નુકસાન થયું છે. તે જ પત્રક પરથી બીજી બાબત એ જણાઈ આવશે કે જે વધારો મજૂરવર્ગ હમણાં માગે છે તે તેમ જ તેથી વધારે તેઓ મેળવી શકયા હોત, પરંતુ તેમને આપવામાં આવેલી તકોનો પણ તેમણે લાભ લીધો નથી. અમે આનું કારણ એમ સમજીએ છીએ કે મજૂરોની ટેવો

અને રીતભાત આળસ વગેરેથી ભરેલી છે. તેમને અમુક કમાઈ મળે તેમ જ અમુક સગવડો મળે એ બેથી તેઓ સંતોષ માને છે, અને મોહરમ વગેરે તહેવારોના દિવસો સિવાય બીજી બધી વખતે વધારો મેળવવાની તેમને જે તક આપવામાં આવે છે તેનો તેઓ લાભ લેતા નથી. આ સંબંધે મજૂરોની કામ કરવાની રીત જોઈને બંધાયેલો અમારો દૃઢ મત એ છે કે, અમદાવાદમાં વધારે મજૂરી આપવાથી તે લોકોની ખરેખરી માસિક આવકમાં ભારે વધારો થતો નથી. અને અમારી સૂચના એ છે કે આ બાબતમાં મજૂરોની ટેવો સુધારવાની ખાસ આવશ્યકતા છે.

(૨) ઉપર બતાવેલી હકીકત પરથી એ તો સ્પષ્ટ છે કે મિ૦ ઍન્કરના હકીકતપત્રની ખાસ વિચાર કરવા જેવી હવે ઘણી થોડી બાબત રહી છે. હિન્દી જનસમાજના સર્વ ભાગોની તેમ જ મજૂરવર્ગોની સ્થિતિ સુધારવાની તેમ જ સારી કરવાની ખાસ જરૂર છે. મિ૦ ઍંકરના વિચારને અમે પણ મળતા થઈએ છીએ. આ કામ ઘણું જ વહેલું થાય તે પણ અમે કબૂલ કરીએ છીએ, પણ માણસો અને રિવાજ મિ૦ ઍંકર ધારે છે તેટલા થોડા સમયમાં પૂરેપૂરા સુધરી શકે નહિ. યુટોપિયા એક દિવસ, વર્ષ કે પેઢીમાં જ અસ્તિત્વમાં આવી શકે નહિ. મિ૦ ઍંકરે મજૂરોને માટે જે વધારાની માગણી કરી છે તે વધારો જો તેઓ જાતે મહેનત કરે અને તેઓ વધારે નિયમિત અને ઓછા આળસુ થાય તો તેમને મળી શકે તેમ છે. આ ઉપાય તેમના પોતાના હાથમાં છે. દયાની લાગણીને અંગે સારી રીતે કે હંમેશને માટે તે લાભ તેમને મળી શકે તેમ નથી. તેઓ પોતાની લાયકાત અને

ઉદ્યોગને અંગે જ વધારે સારી કમાઈ કરી શકશે. આ સંબંધે અમે એમ જણાવવાની રજા લઈએ છીએ કે, મિ. બેંકર અને તેમના મિત્રો મજૂરોને જે જે ખોટી ટેવો પડી છે તે વિષે તેમને પૂરેપૂરી રીતે સમજાવવામાં પોતાના ઉત્સાહનો ઉપયોગ કરશે તો ઘણો જ લાભ થશે. આમ કરવાથી જે લોકોનો પક્ષ તેમણે લીધો છે તેમને પણ તેઓ અનહદ લાભ આપી શકશે.

(૩) અમે લવાદ સાહેબનું ધ્યાન એ બાબત પર ખેંચવાની રજા લઈએ છીએ કે, ચુકાદાને અંગે જે વધારો આપવાનું ઠરાવવામાં આવે તે જ્યાં સુધી હાલના સંજોગો ચાલુ રહે ત્યાં સુધી જ અમલમાં મૂકવામાં આવે. હમણાં મોંઘવારી છે એ તો ખરું, પણ તેનું કારણ હાલની લડાઈ છે. સારાં વર્ષો આવ્યેથી તેમ જ લડાઈ બંધ થયેથી આ મોંઘવારી નાશ પામવાની; અને તેની સાથે મિલોમાં હમણાં મળતો નફો પણ ઘણો જ ઓછો થઈ જવાનો. વધુ કરોને લીધે, તેમ જ ઘણા જ જોરથી ફરી ચાલુ થવાની લેંકેશાયર સાથેની હરીફાઈને લીધે મિલો કફોડી સ્થિતિમાં આવી જવાનો ઘણો સંભવ છે. આ બે કારણોને લીધે મિલઉદ્યોગ પર શી અસર થશે તે વિષે અત્યારે તર્ક નકામો છે; પરંતુ હાલના જેટલો નફો આગળ ઉપર નહિ મળે તે પહેલેથી જ સમજવું વધારે લાભકારક છે. બંગાળાના ભાગલાનાં ઉત્તમ વર્ષોમાં મિલોમાં ઇ. સ ૧૯૦૦ થી ૧૯૦૯ સુધી ઘણો સારો નફો મળ્યો હતો. પરંતુ ઈ. સ. ૧૯૦૯ થી તે લડાઈની શરૂઆત થઈ ત્યાં સુધી મિલોને ઘણા જ બારીક સમયમાંથી પસાર થવું પડ્યું. તે વખતે કેટલી મિલો ખરેખર ફડચામાં

ગઈ હતી. એટલા માટે અમે ખરા અંતઃકરણથી એમ આશા રાખીએ છીએ કે મૂડીવાળાના અને મજૂરવર્ગના સર્વ મિત્રો આવી સંભવિત (અને ખરેખરી) હકીકતનો પૂરેપૂરી સંભાળપૂર્વક વિચાર કરશે.

ક. હવે મજૂરોને શો વધારો આપવો જોઈએ એ પ્રશ્નનો જ વિચાર કરવાનું રહ્યું. રેફરન્સમાં તેઓ ૩૫ ટકા વધારાની માગણી કરે છે. અમે ૨૦ ટકા વધારો આપી શકયા છીએ. ઉપર દર્શાવેલ સર્વ સંજોગોમાં અને નજદીકના ભવિષ્યના સમય વિષે ધ્યાનપૂર્વક વિચાર કર્યા પછી અમે જે વધારો આપ્યો છે તે યોગ્ય છે, એમ જણાવવાની રજા લઈએ છીએ. ખરું જોતાં તે જોઈએ તે કરતાં વધારે છે, છતાં પણ અમે હાલના બારીક સમયને લીધે વધારો આપવાનું વાજબી ધાર્યું છે. અમદાવાદમાં પ્લેગ આવ્યો ન હોત તો મજૂરવર્ગ આ વધારાથી સંતોષ પામ્યો હોત એમ અમારું માનવું છે. હાલ તો અમદાવાદમાં પ્લેગ છે જ નહિ, અને તેથી જે સંજોગોના વિચારોને પરિણામે તેમને પ્લેગનો વધારો આપવામાં આવ્યો તે વિષે ચાલુ પ્રશ્નમાં કંઈ પણ કહેવું જોઈએ નહિ. મજૂરો જો વધારે ઉદ્યોગી થાય અને વારંવાર નોકરી બદલવાની તેમની ટેવ મૂકી દઈ તેઓ એક જ ઠેકાણે સ્થિર રહે, તો વધારે નહિ તો હાલ જે વધારો તેઓ માગે છે તેટલો તેઓ જાતે હસ્તગત કરી શકે. તેઓ જો વધારે કામ કરે તો વધારે પગાર આપવાને અમે ઘણા જ ખુશી થઈશું. તેમના હાલના મિત્રો તેમને જે સર્વ લાભો કરી આપે તેના કરતાં વધારે લાભ તેમનો પોતાનો ઉદ્યોગ જ તેમને અને અમને કરી આપશે.

આ ઉપરથી અમે જે વધારો આપવાનું કહીએ છીએ તે ન્યાયપુરઃસર છે, એમ કહેવાની અમે છેવટે રજા લઈએ છીએ.

ગોરધનદાસ ઈ. પટેલ
પેસ્તનશા ન. વકીલ
જોઈન્ટ ઑનરરી સેક્રેટરીઓ,
મિલ એજન્ટોનું ગ્રૂપ.

૩
પંચનો નિર્ણય

ગયા શિયાળામાં અમદાવાદના મિલમાલિકોના 'ગ્રૂપ' અને કાપડ વણનાર કારીગરો વચ્ચે કારીગરોના પગારના દરના સંબન્ધમાં વાંધો પડેલો, અને તેને પરિણામે હડતાળ અને 'લૉકઆઉટ'– બહાર તાળા – ની ખેદકારક સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી. તેનો અન્ત તા. ૨૦મી માર્ચ ૧૯૧૮ને દિને બન્ને પક્ષ તરફથી મને પંચનું કામ સોંપાઈને આવ્યો. તે પછી પંચના કામની શરૂઆત થઈ. પોતાની હકીકત લખી રજૂ કરવાની મેં બન્ને પક્ષ પાસે માગણી કરી. તે પ્રમાણે અનિવાર્ય અડચણોને લીધે મિલમાલિકોના 'ગ્રૂપ' તરફની હકીકત ત્રણ માસની અંદર મને મળી નહિ. એક પક્ષની હકીકતથી સંતોષ પામીને ચુકાદો કરવો એ મને વાજબી લાગ્યું નહિ, અને તેથી પંચનો અધિકાર સમાપ્ત કરી, બન્ને પક્ષે માંહોમાંહે મળીને સમજૂતી કરવી, અને તેમાં બન્ને પક્ષના મિત્ર તરીકે મારી મદદની જરૂર હોય તો તે આપવા હું રાજી છું, એમ મેં જણાવ્યું. પણ બન્ને પક્ષ તરફથી એમ જણાવવામાં આવ્યું કે એ બની શકે તેમ નથી, અને પંચના

કામની મુદત વધારવા તેઓ એકમત થયેલા છે. તેથી મેં પંચનું કામ જારી રાખ્યું. તા. ૨૮મી જૂને મિલમાલિકોના 'ગ્રૂપ' તરફની હકીકત મને મળી. તેમાંથી કેટલાક અગત્યના પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયા, તેનો ખુલાસો મેં બન્ને પક્ષ પાસે માગ્યો હતો. તા. ૩જી જુલાઈ સુધીમાં કારીગર પક્ષ તરફથી એ સંબંધમાં કાંઈ લખાઈ આવ્યું નથી. મોટે ભાગે તો જે ખુલાસા તથા હકીકતની મારે જરૂર હતી તે મિલમાલિકોને પૂરી પાડવાની હતી, અને તેઓ તરફથી એક 'ખાનગી' સૂચના સાથે થોડીક હકીકત રજૂ કરવામાં આવી છે. પણ તેનાથી મેં પૂછેલા સર્વ પ્રશ્નોનો ઉત્તર થતો નથી, અને જેટલાનો થાય છે તેટલાનો પણ અપૂર્ણ રૂપમાં થાય છે; અને કેટલીક હકીકતો તો ઘણી મિલોમાંથી મેળવીને પૂરી પાડવામાં આવે તો જ તેનો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે. પરંતુ તે હકીકત અત્યારે ભેગી કરવી શક્ય નથી, એમ તેઓ તરફથી જણાવવામાં આવે છે. આ સ્થિતિમાં હું બન્ને પક્ષ વચ્ચેની તકરારમાં वास्तविक न्याय શો છે એના નિર્ણય ઉપર આવી શકતો નથી. પણ મિલમાલિકો અત્યારે હવે વિશેષ હકીકત આપી શકે એમ નથી, અને ગરીબ કારીગરોને પંચનો નિર્ણય સત્વર મળવો જોઈએ એ ઇષ્ટ છે, તેથી મારે व्यवहारु न्याय યાને ચુકાદા ઉપર આવવું પડે છે. પંચના ઠરાવની વાટ ન જોતાં કુદરતના બળે મિલમાલિકો અને કારીગરો વચ્ચે પ્રસ્તુત પ્રશ્નના સંબંધમાં જે વાસ્તવિક સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરી દીધી છે તેમાંથી મને એ વ્યવહારુ ન્યાય કરવાનું ધોરણ મળી આવે છે. પક્ષકારો તરફથી મળેલી હકીકત ઉપરથી મારા જાણવામાં આવે છે કે અત્યારે ઘણીખરી મિલોમાં ૩૫ ટકાનો વધારો અપાઈ ચૂક્યો છે, અને કેટલીકમાં

તો એ વધારો ૫૦ ટકા સુધી પણ પહોંચ્યો છે. તો તકરારને લગતા બાકીના વખતને માટે ૩૫ ટકા વધારો આપવો ઘટારત છે. તેથી હું પંચ તરીકે મને મળેલા અધિકારથી જાહેર કરું છું કે મિલમાલિકોએ કારીગરોને તકરારને લગતા બાકીના વખતના પગારમાં ૩૫ ટકા વધારો આપવો, એટલે કે ૨૭॥ ટકા આપતાં બાકી રહેલી રકમ તેઓએ કારીગરોને આપવી.

છેવટે, બન્ને પક્ષે પરસ્પર સહનશીલતા અને શાંતિથી કામ કર્યું છે અને પંચના નિર્ણયમાં વિલંબ થયો તે દરમ્યાન બન્ને પક્ષે માંહોમાંહે સમજીને મિલનું કામ ચાલતું રાખ્યું છે એ સંતોષની વાત અત્રે નોંધું છું. આશા રાખું છું કે ઉભય પક્ષ વચ્ચે સંપથી કામ ચાલ્યાં કરશે.

તા. ૧૦–૮–૧૯૧૮ આનન્દશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ

૪

પોતાના ઉપવાસ વિષે ગાંધીજીનો ખુલાસો

મને લાગે છે કે મારે મારા છેલ્લા ઉપવાસ વિષે પ્રજા આગળ ખુલાસો કરવો જોઈએ. કેટલાક મિત્રો મારું આ પગલું નાદાનીભરેલું લેખે છે, બીજાઓ નામર્દાઈવાળું માને છે અને બીજા કેટલાકો વળી તેથી પણ વધારે ખરાબ ગણે છે. પરંતુ હું તો એમ માનું છું કે જો મેં આ પગલું લીધું ન હોત તો હું મારા કર્તાને અને હાથધરેલા કાર્યને બેવફા થયો હોત.

એકાદ માસ ઉપર હું મુંબઈ ગયો હતો. તે વખતે મને એમ કહેવામાં આવ્યું હતું કે મરકીને વખતે જે બોનસ અમદાવાદના મિલમજૂરોને આપવામાં આવતું હતું તે જો અપાતું બંધ કરવામાં આવે તો તેઓ હડતાળ પાડે અને

ધીંગામસ્તી કરે એવી વકી છે. મને વચ્ચે પડવા કહેવામાં આવ્યું, અને હું તેમ કરવા કબૂલ થયો.

મજૂરોને ગયા ઑગસ્ટ માસથી મરકીને લીધે ૭૦ ટકા જેટલું બોનસ મળતું હતું. તે બોનસ બંધ કરવાના પ્રયત્નથી મજૂરોમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો. મિલમાલિકોએ લગભગ છેલ્લી ઘડીએ, મરકીને લઈ અપાતા બોનસને બદલે, ઘણી મોંઘવારીને સબબે તેઓની મજૂરીમાં વીસ ટકાનો વધારો કરી આપવા જણાવ્યું. પરંતુ તેથી મજૂરો સંતોષ ન પામ્યા. વાત પંચ ઉપર મૂકવામાં આવી અને સરપંચ તરીકે અમદાવાદના કલેક્ટર મિ. ચેટફિલ્ડ નિમાયા. છતાં કેટલીક મિલના મજૂરોએ હડતાલ પાડી. માલિકોએ વિચાર્યું કે મજૂરોએ આમ યોગ્ય કારણ વિના કર્યું છે, એટલે તેઓ પંચમાંથી ખસી ગયા, અને 'લૉક-આઉટ' જાહેર કર્યો. તેઓએ એમ પણ નક્કી કર્યું કે જે વીસ ટકાનો વધારો તેઓએ આપવા જાહેર કર્યો હતો તે કબૂલી લેવાની સ્થિતિમાં મજૂરો થાકીને આવી ન પડે ત્યાં સુધી 'લૉક-આઉટ' ચાલુ રાખવો. ભાઈ શંકરલાલ બૅન્કર, ભાઈ વલ્લભભાઈ પટેલ અને હું મજૂરો તરફથી પંચમાં નિમાયા હતા. અમે જોયું કે જો અમે તાબડતોબ અને મક્કમતાથી કંઈ પણ પગલું નહિ લઈએ તો મજૂરોને હેઠા પાડવામાં આવશે. એટલે અમે વધારા વિષે તપાસ કરવી શરૂ કરી. અમે મિલમાલિકોની મદદ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ તેઓએ અમને તે ન જ આપી. તેઓના મનમાં મિલમજૂરોના સંપને હંફાવે એવું મિલમાલિકોનું સંયુક્ત બળ યોજવાની એક જ વાત રમતી હતી. એક રીતે જોતાં, અમારી તપાસ એકતરફી હતી. છતાં અમે મિલમાલિકોનો

પક્ષ વિચારવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને એવા ઠરાવ ઉપર આવ્યા કે ૩૫ ટકાનો વધારો વાજબી લેખી શકાય. મિલમજૂરોને અમારો આ આંકડો જણાવ્યો તે પહેલાં અમે મિલમાલિકોને અમારી તપાસનું પરિણામ બતાવ્યું અને સાથે એમ પણ કહ્યું કે જો તેઓ ક્યાંય ભૂલ દેખાડશે તો અમે તે સુધારી લેવા તૈયાર છીએ. પરંતુ તેઓએ અમારી સાથે સલાહ ન જ પૂછી. તેઓએ જવાબ વાળ્યો, અને તેમાં જણાવ્યું કે સરકાર અને મુંબઈના શેઠિયાઓ તરફથી અપાતા દર અમારા નક્કી કરેલા દર કરતાં ઘણો ઓછો છે. મને લાગ્યું કે તેઓના જવાબમાં આ વાત વધારેપડતી હતી, અને એક જંગી સભામાં મેં જાહેર કર્યું કે મિલમજૂરો ૩૫ ટકાનો વધારો કબૂલ કરશે. આ બીના ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે મજૂરોને મરકીના કારણથી તેઓની મજૂરી ઉપર ૭૦ ટકાનો વધારો મળતો હતો, અને તેઓએ પોતાનો ઇરાદો જાહેર કર્યો હતો કે મોંઘવારી વધતી હોવાથી તેઓ ૫૦ ટકાથી ઓછો વધારો કબૂલ નહિ કરે. પરંતુ તેઓને પોતાના ૫૦ ટકાની અને મિલમાલિકોના ૨૦ ટકાની વચ્ચેનો દર સ્વીકારવા કહેવામાં આવ્યું. (વચલો દર લેવાનું નક્કી થયું એ કેવળ અકસ્માત જ હતો.) સભા કેટલોક બડબડાટ કર્યા પછી ૩૫ ટકાનો વધારો લેવા કબૂલ થઈ; અને તેની સાથે એમ માની લેવામાં જ આવ્યું હતું કે જે ઘડીએ મિલમાલિકો લવાદત મારફત ફડચો કરવા કબૂલ થાય તે જ ઘડીએ મજૂરો પણ તેમ જ કરે. ત્યાર પછી દરરોજ હજારો માણસ ગામની બહાર એક ઝાડની છાયા હેઠળ ભેગા થતા. તેઓમાંથી કેટલાક તો બહુ દૂરથી ચાલીને આવતા, અને ખરા દિલથી ઈશ્વરના સોગંદ ખાઈને ૩૫ ટકાથી જરા

પણ ઓછું ન લેવાનો પોતાનો ઠરાવ પાકો કરતા. પૈસાની મદદ તેઓને આપવામાં આવતી ન હતી. આ તો સમજી શકાય એવું છે કે આવી સ્થિતિમાં તેઓમાંથી ઘણાને ભૂખમરાની પીડા વેઠવી પડે, અને જ્યાં સુધી તેઓ બેકાર હતા ત્યાં સુધી તેઓને કોઈ ધીરે પણ નહિ. બીજી તરફ, અમે તેઓના મદદગાર એવા ઠરાવ ઉપર આવ્યા કે તેઓમાંથી તાકાતવાળા રોટલો કમાવા તૈયાર ન થાય, અને અમે જાહેર ફાળો ઉઘરાવી તેનો ઉપયોગ તેઓને ખવરાવવામાં કરીએ, તો અમે તેઓને ખરાબ જ કરીએ. જે લોકોએ સંચા ઉપર કામ કર્યું હતું તે લોકોને રેતી કે ઈંટની ટોપલી ઉપાડવા સમજાવવું બહુ કઠણ હતું. તેઓ તે કામ કરવા જતા, પણ ઘણી નાખુશીથી. મિલમાલિકોએ પણ પોતાનાં હૈયાં કઠણ કર્યાં. તેઓએ પણ વીસ ટકાથી વધારે ન આપવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, અને મજૂરોને તાબે થઈ જવા સમજાવી લાવવા જાસૂસો નીમ્યા હતા. લોકઆઉટની શરૂઆતમાં જ અમે કામ ન કરનારને મદદ કરવા ના પાડી હતી, પરંતુ તેની જ સાથે અમે તેઓને ખાતરી આપી હતી કે તેઓને ખોરાક અને કપડાં પૂરાં પાડ્યા પછી જ અમે પોતે ખાશું અને પહેરશું. આ પ્રમાણે ૨૨ દિવસ પસાર થયા. ભૂખમરાની અને મિલમાલિકોના જાસૂસોની અસર થવા લાગી. આસુરી ભાવ તેઓના કાન ફૂંકવા લાગ્યો અને કહેવા લાગ્યો કે જગતમાં ઈશ્વર જેવું કંઈ નથી કે જે તેઓને મદદ કરે; અને વ્રતો તો યુક્તિઓ છે કે જેનો આશ્રય નબળા લોક કરે છે. પાંચથી દશ હજાર માણસોને ઉત્સાહ અને હોંશથી એકઠા થતા હું હમેશાં જોતો. તેઓની દૃઢતા તેઓના ચહેરા ઉપરથી જ જણાઈ આવતી. પરંતુ તેને બદલે એક દિવસ

મેં માત્ર બે હજાર માણસોને એકઠા થયેલા જોયા; અને તેઓનાં મોઢાં ઊતરી ગયેલાં દેખાયાં. અમે તે જ અરસામાં એમ પણ સાંભળ્યું હતું કે અમુક એક ચાલમાં વસતા મિલમજૂરોએ સભામાં આવવા ના પાડી છે અને વીસ ટકાનો વધારો સ્વીકારવાની અણી ઉપર છે. અને તેઓ અમને સંભળાવતા હતા (અને હું ધારું છું કે તેમાં તેઓ વાજબી હતા) કે અમારી પાસે મોટર ગાડીઓ છે, પૂરતું ખાવાને છે, સભામાં હાજર રહેવાનું અને મરણ આવે તોપણ મક્કમ રહેવાની સલાહ આપવાનું અમારે માટે સહેલું છે. આવી સ્થિતિમાં મારે શું કરવું જોઈએ ? મને તેઓનો વાંધો વાજબી જણાયો. ઈશ્વર ઉપર મને, પ્રત્યક્ષ ઉપર હોય તેવી અચલ શ્રદ્ધા છે. અને હું એમ માનું છું કે ગમે તે ભોગે વચનનું પાલન કરવું આવશ્યક છે. હું જાણતો હતો કે અમારી સમક્ષ ઊભેલા માણસો ઈશ્વરથી ડરે છે, પરંતુ લૉક-આઉટ અને હડતાળ બહુ લંબાયાથી તેઓ ઉપર અસહ્ય બોજો આવી પડ્યો છે. હિંદમાં મેં ઘણી મુસાફરી કરી છે. તે દરમ્યાન મેં સેંકડો માણસો એવાં જોયાં છે કે જેઓ પલકમાં પ્રતિજ્ઞા કરે છે અને પલકમાં તેનો ભંગ કરે છે. મારા ખ્યાલમાં આ પણ હતું કે આપણામાંથી સૌથી સારા લેખાતા માણસોને પણ ઈશ્વરમાં અને આત્મબળમાં ઢીલી અને અસ્પષ્ટ શ્રદ્ધા હોય છે. મને લાગ્યું કે મારે માટે આ ક્ષણ પવિત્ર છે. મારી શ્રદ્ધા કસોટીએ ચઢેલી જણાઈ, અને હું વિના સંકોચે ઊભો થયો અને જણાવ્યું કે જે પ્રતિજ્ઞા ભાવપૂર્વક લેવાઈ છે તેનો ભંગ મિલમજૂરો કરે એ મારે માટે અસહ્ય છે. એટલે મેં પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાં સુધી તેઓને ૩૫ ટકાનો વધારો નહિ મળે, અથવા

જ્યાં સુધી તેઓ ઢીલા નહિ થાય ત્યાં સુધી હું અન્ન નહિ લઉં. અત્યાર સુધી આ સભા આગલી સભાઓ જેવી ઉત્સાહી ન હતી; મંદ હતી. પરંતુ તેમાં હવે જાદુઈ રીતે ઉત્સાહ આવી ગયો. દરેકે દરેકના ગાલ ઉપર આંસુ ટપકવા લાગ્યાં, અને એક પછી એક ઊઠી જણાવવા લાગ્યા કે જ્યાં સુધી તેઓની માગણી કબૂલ નહિ થાય ત્યાં સુધી તેઓ કદી પણ મિલમાં કામ ઉપર નહિ જાય, અને વળી સભામાં હાજર નહિ રહેનારને શોધી કાઢશે અને તેઓના હૃદયને મક્કમ કરશે. સત્ય અને પ્રેમના પ્રભાવનું પ્રાગટ્ય નિહાળવાનો આ એક અમૂલ્ય અવસર હતો. દરેકને એમ લાગવા માંડયું કે ઈશ્વરની પાલક શક્તિ પ્રાચીન કાળમાં જેટલી આપણી આસપાસ રહેતી તેટલી જ આજે અમારી આસપાસ છે. પ્રતિજ્ઞા લેવા માટે મને શોચ થતો નથી. પરંતુ મારી તો આ શ્રદ્ધા છે કે જો હું બીજી કોઈ રીતે વર્ત્યો હોત તો હાથ લીધેલા કાર્યનો મેં દ્રોહ કર્યો હોત. પ્રતિજ્ઞા લીધી તે પહેલાં હું જાણતો હતો કે તેમાં કેટલીક મોટી ખામીઓ રહી જાય છે. મિલમાલિકોના નિશ્ચય ઉપર કોઈ પણ જાતની અસર કરવા આવા પ્રકારની પ્રતિજ્ઞા લેવી એ તો તેઓ પ્રતિ અણછાજતો અન્યાય જ કરેલો કહેવાય. હું જાણતો હતો કે તેઓમાંથી કેટલાક સાથે તો હું મિત્રતા ભોગવવા ભાગ્યશાળી થયો છું; પરંતુ તેને માટે હવે હું મને નાલાયક બનાવું છું, અને હું એ પણ સમજતો હતો કે આ પગલું ભરવામાં ગેરસમજૂતી થવાનું જોખમ રહેલું છે. તેઓના નિર્ણય ઉપર મારા ઉપવાસની અસર થતી અટકાવવી મારે માટે શક્ય ન હતી. વળી, તેઓના પરિચયથી મારી જોખમદારી વધી હતી, જે ઉપાડવા હું સમર્થ ન હતો. આવા પ્રકારની

લડતમાં સામાન્યતઃ જે રાહત મેળવવામાં હું વાજબી ઠરું, તે પણ મજૂરો માટે મેળવવા હું અસમર્થ થઈ પડચો. હું એ પણ જાણતો હતો કે મિલમાલિકો પાસેથી ઓછામાં ઓછું જે હું મેળવી શકું તેનાથી જ, અને મજૂરોએ લીધેલી પ્રતિજ્ઞાનાં તત્ત્વોની સિદ્ધિને બદલે તેના સ્થૂળ અર્થની સિદ્ધિથી જ મારે સંતોષ માનવો પડશે; અને તેમ જ થયું છે. મેં મારી પ્રતિજ્ઞાના દોષો એક ત્રાજવામાં મૂકયા, અને બીજામાં તેના ગુણો મૂકયા. મનુષ્યપ્રાણીનાં એવાં કર્મ તો ક્વચિત જ હશે કે જે સાવ દોષરહિત હશે. મને ખબર હતી કે મારું કર્મ તો ખાસ દોષવાળું છે. પરંતુ ભવિષ્યની પ્રજા એમ કહે કે ઈશ્વર સમક્ષ વીસ વીસ દિવસ થયાં લેવાયેલી પ્રતિજ્ઞા દસ હજાર માણસે ઓચિંતી તોડી, તેના કરતાં મિલમાલિકોની સ્વતંત્રતા અને સ્થિતિ અણઘટતી રીતે કફોડી અવસ્થામાં મૂકવાથી મારી અપકીર્તિ થાય, એ મને વધારે ગમ્યું. મારી એવી દૃઢ માન્યતા છે કે જ્યાં સુધી માણસો લોઢા જેવા કઠણ થયા નથી, અને જ્યાં સુધી દુનિયા તેઓનાં વચનને, મીડ અને ફારીસીના કાયદા પેઠે કદી ન તૂટે તેવું અચળ ન ગણે, ત્યાં સુધી તેઓ એક પ્રજા થઈ શકતી નથી. મિત્રોએ ગમે તે મત બાંધ્યો હોય, છતાં અત્યારે તો મને લાગે છે કે ભવિષ્યમાં આવો પ્રસંગ આવે, તો આ પત્રમાં વર્ણવ્યો છે એવો સામાન્ય પ્રકારનો પાઠ ફરીથી ભજવવામાં હું પાછો નહિ પડું.

આ પત્ર હું બંધ કરું તે પહેલાં હું બે જણનાં નામ જણાવવા ઇચ્છું છું તેઓ માટે હિંદને મગરૂર થવા કારણ છે. રા૦ અંબાલાલ સારાભાઈ મિલમાલિકોના પ્રતિનિધિ હતા. તે એક લાયક ગૃહસ્થ છે; અને ઘણા કેળવાયેલા તેમ બાહોશ

માણુસ છે. આ ઉપરાંત તેઓ દઢ મનના છે. તેમનાં બહેન અનસૂયાબહેન મિલમજૂરોનાં પ્રતિનિધિ હતાં. તેમનું હૃદય કંચન જેવું નિર્મળ છે, અને ગરીબો પ્રતિ અતિ દયાળુ છે. મિલમજૂરો તેમને પૂજે છે, અને તેઓ ઉપર તો તેમના શબ્દની અસર કાયદા સમાન છે. મેં કોઈ એવી લડત સાંભળી નથી કે જેમાં ખટાશ માત્ર નામની જ હોય અને બંને પક્ષ વચ્ચે આટલો બધો વિનય હોય. આવું મધુર પરિણામ, મુખ્યતઃ રા૦ અંબાલાલ સારાભાઈ અને અનસૂયા બહેનના લડત સાથેના સંબંધને લઈને આવ્યું છે.

ગાંધીજીનાં પુસ્તકો

આત્મકથા ભા. ૧–૨	૧—૦—૦
ખરી કેળવણી	૦–૧૨—૦
કેળવણીનો કોયડો	૧—૦—૦
ધર્મમંથન	૦–૧૨—૦
વ્યાપક ધર્મભાવના	૦–૧૪—૦
અહિંસા	૦—૮—૦
વર્ણવ્યવસ્થા	૦—૬—૦
અનાસક્તિયોગ	૦—૨—૦
गीतापदार्थकोष	૦—૪—૦
મંગળપ્રભાત	૦—૧—૦
આશ્રમવાસી પ્રત્યે	૦—૨—૦
દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ભા. ૧	૦–૧૨—૦
દક્ષિણ આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ ભા. ૨	૧—૦—૦
યેરવડાના અનુભવ	૦–૧૨—૦
હિંદ સ્વરાજ (હસ્તાક્ષરમાં ખાદીનું પૂઠું)	૧–૧૨—૦
(સાદું પૂઠું)	૧—૪—૦
ગાંધીજીનું નવજીવન (ચાર ભાગ)	૧૧—૦—૦
'નીતિનાશને માર્ગે'	૦—૪—૦
ત્યાગમૂર્તિ અને બીજા લેખો (સુધારાવધારાવાળી નવી આવૃત્તિ)	૦–૧૨—૦

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ